

Етика польових досліджень:
електронний збірник статей

Івано-Франківськ

2014

КОДЕКС ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ ЕТНОГРАФА.....	3
БОРЯК О. ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК “РИЗИК ШКОДИ”: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ЕТИКИ ПОЛЬОВОЇ РОБОТИ.....	5
БРІЦИНА О. СУЧАСНІ АСПЕКТИ МЕТОДИКИ ЗБИРАННЯ НАРОДНОЇ ПРОЗИ.....	20
МАСРЧИК М. ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМА ДОСТОВІРНОСТІ Й ПОРОЗУМІННЯ.....	42
ГРІНЧЕНКО Г. УСНА ІСТОРІЯ — ТЕОРІЯ, МЕТОД, ДЖЕРЕЛО.....	49

КОДЕКС ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ ЕТНОГРАФА¹

*Прийнятий Міжнародним науковим братством українських етнографів,
антропологів, демографів 1992 року*

1. Виявляючи відданість етнографічній науці, етнограф має проїнятися глибокою повагою та занепоєнням долею народу, що ним вивчається, чутливістю до його цінностей та інтересів, вірою у нього.
2. Етнографу слід усвідомити ключовий постулат: щоб будувати новий світ, потрібно знати минуле, котре підтверджує ідею про єдність людства за всього його етнічного розмаїття; отже, він має проїнятися почуттям відповідальності за долю всієї людської цивілізації перед загрозою глобальних соціально-культурних катастроф та міжнаціональних конфліктів.
3. Повертаючи народів отримані від нього ж інформацію та знання:
не нашкодь йому;
не формулюй проблему там, де її не бачить сам народ;
не бери на себе функції самого народу.
4. Не роби собі кумира зі свого народу, своєї релігії, своєї культури. Знай, що всі люди потенційно рівні. Хто знає один народ – не знає жодного народу, хто знає одну релігію, одну культуру – не знає жодної.
5. В силу того, що етнографія логічно підводить до висновку про мінливість і водночас про спадковість будь-якого погляду, усякого явища суспільного життя, етнограф повинен бути ворогом будь-якого консерватизму, як і усякого нігілізму.
6. Не профануй науки, не паплюж етнографії кар'єризмом: справжнім етнографом може бути лише той, кого живить ентузіазм у науці, любов до людства і до людини.

¹ Пономарьов А. Українська етнографія: курс лекцій. – С. 316 – 317.

7. Не промовляй неправдивого свідчення на ближнього свого, на інші народи, на їхній характер, обряди, звичаї. Люби ближнього більше, ніж самого себе.
8. Не вбивай науки фальсифікацією фактів, поверховими, неточними спостереженнями, скороспілими висновками.
9. Шануй великих попередників, учителів у науковому та громадському житті, аби й тебе шанували по заслугах твоїх.
10. Етнографія – вінець усіх гуманітарних наук, оскільки вона всебічно вивчає всі народи і все людство у його минулому та сьогоденні з гуманістичних, людських позицій.

**БОРЯК О. ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК “РИЗИК ШКОДИ”:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ЕТИКИ
ПОЛЬОВОЇ РОБОТИ // Народна творчість і етнографія. – 2003. - № 5-6.**

“Стала до півдня, уже всі пішли в поле, сама хазяйка дома – дала снідати – знов молоко. Біда, іти може по селі борщу просить? За дуже, проси шептанія, проси казки і проси їсти – уже їсти не буду просить ...По дорозі жалувала, що я не геолог, все таки лекше з мертвим мати діло, як із живим – побрала якого хочу каміння, порилась у землі до схочу і пішла мовчки, а в людських душах легко[не] пориєшся. Та чи маємо право зазирать і порядкувати у тих душах? Менше з тим – а що важко в їх залазить, це факт”.

З польового щоденника Л. Шевченко¹

Офіційною політикою проведення польових дослідів у багатьох країнах світу стає принцип “захисту свого інформатора”. Йдеться про розуміння відповідальності за людей, які пропонують нові знання, віддають свій час та сили, щоби допомогти провести дослідження. Про це зокрема, свідчить документ під назвою “Людина як об’єкт захисту” (“Human Subjects Protection”)². Одразу зазначу, що в ньому при визначенні основних етичних принципів проведення досліджень за участю людини, у переліку можливих дотичних сфер міститься й етнографія, яка визначається як наука, що вивчає людей та їхню культуру. Це обґрунтовується тим, що етнографічне дослідження, яке базується на польовій (у нашому розумінні й так званій експедиційній) роботі, передбачає саме дослідження поведінки, а також соціальних та антропологічних характеристик. Вона пов’язана зі спостереженням, і крім того – взаємодією з людьми або групою, які вивчаються у своєму власному середовищі, часто протягом тривалого часу. Окремо наголошується на неприпустимості маніпуляцій із метою дослідження – саме це вирізняє польову роботу від лабораторної, або такої діяльності, де можливо контролювати поточну ситуацію. Власне, розгляд

польової роботи етнографа у такому ключі виглядає цілком логічним, адже йдеться про роботу з індивідумом, людиною (ще виразніше це звучить англійською мовою – “людськими предметами” – “human subjects”)³. Йдеться про те, що на офіційному рівні державні установи виголошують своє розуміння відповідальності за людей, їхній фізіологічний та психологічний стан. І беруть їх під свій захист.

Історія захисту людини як об’єкту дослідження бере свій початок від військового трибуналу у Нюрберзі. Тоді людство вперше було поставлене перед фактом проведення жорстоких експериментів нацистів над людиною, і необхідністю кваліфікувати ці дії під час судового розгляду. Деякі розробки були взяті як базові при виробленні принципів етичної поведінки під час дослідження, що залучає людину⁴. Першою і абсолютною етичною умовою експериментування проголошувалася добровільна згода людини стати об’єктом дослідження. Серед інших статей – здатність людини давати згоду, заборона примусу, вводилися категорії ризику і вигоди, мінімізації ризику і шкоди, сприятливого співвідношення ризику/вигоди, професіоналізм дослідників, право вільно припиняти свою участь у експерименті у будь-який час. Подібні ж рекомендації були зроблені Світовою медичною Асоціацією при підготовці Декларації, що вироблялася у Гельсінки. Вона мала назву: “Гельсінська Декларація: рекомендації для медичних працівників при проведенні біомедичних досліджень, що передбачають участь людини” (“Declaration of Helsinki: Recommendations Guiding Medical Doctors in Biomedical Research Involving Human Subjects”). Частина з них вже було раніше апробовано на XVIII Світових Медичних Зборах, що проходили у Гельсінки у 1964 році, а згодом доповнені на наступних з’їздах цієї ж організації у 1979 та 1989 роках. Зазначу, що Декларація, вироблена у Гельсінки, розрізняла медичні і немедичні дослідження.

Так було вироблено три найсуттєвіших принципи етичної поведінки дослідника: повага до людини, добродійність та справедливість. Поважне ставлення до людини передбачало визнання “персональної” гідності та

автономії індивідуумів, і спеціального захисту тих, хто не має, так би мовити, статусу недоторканості. В його основі – потреба отримати від респондента усвідомлену згоду на співробітництво.

Під добродійністю розуміється захист людини від шкоди – йдеться про максималізацію очікуваної вигоди при мінімізації можливої шкоди. Принцип справедливості вимагає, щоби зиск і збиток від проведеного дослідження були урівноваженими і, відповідно, це співвідношення – справедливе. Серед інших вимог – інформована згода респондента, усвідомлене розуміння ним мети і засобів дослідження і можливих його наслідків, повна добровільність участі, право ставити питання, а також самостійно визначати час для інтерв'ю. Окремо зазначається необхідність уникати упередженого ставлення до респондентів за соціальними, расовими, сексуальними і культурними ознаками. Окремо слід звернути увагу на впровадженні ще одного принципу, який є непорушним в інструкціях різних рівней – того, що передається одним словом, буквально – “таємниця” (privacy) – за визначенням: “право визначати те, що стане відомим стосовно себе”. Безумовно, у повсякденному житті, а також у наукових дослідках експериментаторів-“польовиків” різного профілю це поняття набуло більш загального характеру. За великим рахунком, тут знову йдеться про повагу до особистості, її право на “таємницю” (в англійській мові, нагадаю, для цього використовується термін “privacy”, який навіть не має точного аналогу в українській мові), її право недоторканості як у широкому, так у вузькому розумінні слова. Власне, воно є невід’ємним від вище згаданих постулатів. Можна лише додати наступне – там, де починається порушення цього принципу, “легальне”, так би мовити, дослідження, закінчується. Очевидно, межа допустимого втручання в особисте є занадто невизначеною, а тому й легко проникненою.

Саме у такому ракурсі розглядаються різного роду анкети та опитувальні листи. Як інструментарій дослідження, до нього висувуються ті ж саме вимоги – запобігання двозначних, некоректних питань, таких, що можуть нанести шкоду (зокрема, йдеться про моральні збитки, шкоду

фінансовому становищу, репутації тощо). Особливо прискіпливо ставляться до питальників, які розраховані на інтерв'ювання дітей – для них вимагається отримати спеціальний дозвіл від спеціальної наглядацької ради.

Повага до людської гідності передбачає також дотримання принципу конфіденційності. У багатьох культурах секретність та конфіденційність є фундаментальними поняттями. Таким чином, стандарти секретності (і анонімності) передбачають контроль за доступом, а також розповсюдженням персональної інформації. Такі стандарти допомагають захищати розумову та психологічну цілісність індивіда⁵.

Отже, головною вимогою є дотримання принципу: учасники дослідження не повинні наражатися на “ризик шкоди”. Їх участь у дослідницькому проекті може бути виправдана лише з метою наукової і соціальної вагомості їхніх свідчень, якщо іншого шляху для його реалізації немає. Вимога зведення можливої шкоди до мінімуму припускає, що дослідник мусить залучити найменшу кількість учасників, поставити найменшу кількість питань до них – стільки, скільки гарантуватиме коректність отриманих результатів з наукової точки зору.

З позицій права, етика досліджень диктує необхідність застосування певних методів, стандартів і процедур при запровадженні дослідів, і цей процес має бути незалежним. З одного боку, як уже зазначалося, жодна з категорії населення не може бути незаконно обтяжена. Таким чином, це накладає на дослідника специфічні зобов'язання, особливо щодо тих, які, в силу тих чи інших причин, є вразливими і нездатними захистити свої власні інтереси настільки, щоби бути певними, що вони не стали об'єктом експлуатації з метою отримання нових знань. Отже, участь “людського предмета” у дослідженні вимагає зважати на можливе співвідношення між шкодою і користю, а саме – очікувана шкода не повинна перевищувати прогнозований зиск. Баланс між шкодою/вигодою має бути налаштованим на позитив. Він же визначає права учасників дослідження і методи, які при тому застосовуються. Це не означає, що нанесена шкода не може не бути

наслідком подібного опитування. У деяких галузях, зокрема, такій, як політичні науки, економіка і сучасна історія, можуть бути випадки, в яких з етичної точки зору отримані свідчення (зокрема, про суспільну діяльність) наносять шкоду репутації певних установ та осіб. Це накладає зобов'язання провести опитування на високому рівні компетентності, щоби максимально повно скористатися потенційною користю від проведеного дослідження. У свою чергу, дотримання принципу досягнення сприятливого балансу між шкодою і користю передбачає запобігання шкоди, або зведення її наслідків до мінімуму. Тому процедури і методи дослідження, які могли б нанести її учаснику серйозну або тривалу шкоду, не повинні використовуватися взагалі, за винятком тих ситуацій, коли їх незастосування може викликати ще більшу шкоду. У випадку, коли наслідком проведення дослідження має місце негативний вплив на його учасників, дослідник зобов'язаний допомогти мінімізувати його наслідки, або усунути їх взагалі. Отже, актуальності набуває інший принцип, а саме – принцип “доброчинності”. Отже, під кутом такого відповідального, етичного ставлення до респондентів загальноприйнятими критеріями проведення польових досліджень є наступні процедури: пояснення респондентам мети дослідження, отримання від них згоди на співробітництво, роз'яснення, що вони можуть приймати в них участь лише у тому випадку, якщо вони відчують, що можуть поводити себе відкрито і щиро (інакше дослідник мусить відчути моральний стан респондента – для того, щоби припинити інтерв'ю або негайно перейти до наступного питання). Тому таким важливим видається завчасне роз'яснення, що опитуваний може вільно відмовитися від інтерв'ю, зупинити його, що інформація, яку вони повідомляють, буде використана з конкретною метою; респондент має бути також поінформований про своє право ставити будь-яке питання у будь-який час при гарантуванні анонімності.

Таким чином, серед основних методологічних принципів польової роботи, які є усталеними в етнологічній практиці, можна було б назвати наступні:

пояснити інформатору, що ви збираєтеся робити, ні в якому разі не обманювати його; завжди питати дозволу записувати розповідь на диктофон (так само, як застосовувати фото-відео апаратуру); пояснювати, з якою метою це робиться; поводити себе чемно – це передбачає також безумовне виконання вимог респондента (зокрема, якщо він просить не записувати, або зняти якийсь сюжет з його розповіді – зробити це); аналогічно – якщо співбесідник не бажає, щоби ви користувалися диктофоном, треба підкоритися, і занотовувати його розповідь; переконатися, що він розуміє мету вашого візиту, і дає дозвіл на подальше використання цього матеріалу (для цього навіть існують спеціально розроблені форми, які заповнюються учасниками інтерв'ю після його закінчення); якщо респондент просить його/або її ім'я вилучити з записів, це треба зробити негайно (але вказати, що це зроблено за бажанням респондента); не бути формальним: безумовно, є інформація, яку б ви воліли отримати за будь-яку ціну, але головною залишається умова бачити свого співбесідника, так би мовити, у “людському вимірі”; якщо ви ведете інтерв'ю неначе “органи дізнання”, ви не тільки ризикуєте не отримати очікуваної інформації взагалі, але й викликати неприязнь людини, котрій ставите запитання; треба прикласти максимум зусиль, щоби допомогти респонденту подолати відчуття дискомфорту, і навіть страху під час інтерв'ю: для цього треба, з свого боку, продемонструвати, що ви надзвичайно зацікавлені в тому, про що говоритиме ваш співбесідник (наприклад, можна розповісти якусь історію з власного життя); треба бути терплячим: він чи вона можуть розповісти вам багато чого з того, що, на перший погляд, здається вам зайвим, але слід пам'ятати, що у першу чергу, це допомагає оповідачу відчувати себе комфортно (а також дає вам підґрунття для подальшого аналізу записів, крім того, ніколи не відомо напевно, що саме виявиться найбільш цінним у ваших записах з часом); ніколи не використовувати спеціальну лексику (що також створює певний дискомфорт); якщо ви використовуєте нотатки, зазирайте в них настільки рідко, наскільки це можливо; слід дивитися співбесіднику в обличчя (і в очі) – ви є

повновладним учасником бесіди, тому не відволікайтеся на інше; уникайте питань, на які можна відповісти: “Так” чи “Ні”, найкращий спосіб отримати інформацію – це запитати: “Як ви думаєте?”⁷

Яким є статус принципів етики польової роботи у вітчизняній етнографії?

Українське народознавство, яке ще протягом ХІХ ст. змогло сформувати свої власні, гуманістичні підходи у методиці етнографічних досліджень, не могло пройти осторонь цих питань. Так, у “Зверненні до читачів у збиранні українських поховальних голосінь”, видрукованому ще 1907 року – одній із небагатьох етнографічних програм, яка розпочиналася методичними нотатками, серед порад наголошувалося на наступному: “...необхідне вміння збирача розмовляти з простою людиною, наслідком чого є довіра останнього до збирача. Народ історично ґрунтовно не довіряє “панам”, і схилити просту людину викласти своє духовне багатство – діло не таке легке. Безумовно, хто цілком близький до народу, а ще більше, хто сам вийшов з народу і не втратив зв’язку з ним, тому давати будь-які поради зайве”⁸. Ще виразніше цю тенденцію відображало “Переднє слово” Л. Шульгіної до “Програми до збирання матеріалів”, що вийшла друком 1925 року: “Народознавство бажає мати конкретно те, що знає з даної царини сам народ”⁹. Щоправда, тут можна вбачати і плив ідеї романтизму, які на українському ґрунті набули характерного спрямування, сприяючи формуванню романтично-етнографічного народництва як методологічно-світоглядного напрямку української етнографії¹⁰. Надзвичайний досвід 20 – початку 30-х років, які стали “золотою добою” для української етнографії взагалі, і польової практики зокрема, не міг не дати поштовх до пошуку принципів поведінки дослідника в “полі”. Підтвердження цьому я знайшла в рукописі “Посібника по збиранню етнографічних матеріалів”, що був підготовлений Л. П. Шевченко у 1954–1956 рр. Очевидно, рукопис “Посібника” був повністю підготовлений до друку – в особистому фонді Л. Шевченко кілька примірників машинопису, деякі з них – із редакторськими

(або, можливо того, хто рецензував цю працю) правками, але залишився неопублікованим. При його аналізі треба зважити на той факт, що становлення Л. Шевченко як етнографа-польовика припало на 20-ті роки, і “школа” покоління 20-х (В. Кравченка, Н. Заглади, Л. Шульгіної, А. Онищука, Ю. Павловича та інших) давалася взнаки. Одночасно 50-ті, з їх жорстким ідеологічним тиском, очевидно, також вплинули на авторський стиль. Так, слово “народ” замінено, як годиться, розхожим “масами”: “Підхід до мас буде різний до різних людей за віком, за ступенем освіти, за рівнем культури, за різним фахом”¹². Проте тільки досвідчений етнограф-польовик міг написати наступне: “Дослідник-етнограф, музейний працівник стає перед живою людиною, як любий дослідник природи, маючи перед собою складний об’єкт, комплекс всіх суспільних явищ, об’єкт складної психіки, свідомості, логіки і мислення”. І далі: “То ж обов’язком радянського спостерігача є як найпильніше схоплювати, як розповіді людей, так і спостереження над ними, і над його оточенням. ... найвідповідальніша ділянка роботи – це фіксація, правдива, досконала передача всього того, що проходить перед його очима”¹³. В рукопису є й намагання знайти відповіді на “вічні питання” етнографа-польовика, зокрема на те, як викликати максимальну довіру з боку інформатора. Показово, що у середині 20-х рр., під час роботи на Поліссі, у польовому щоденнику вона зізнавалася: “Завжди маску носить і бути шпіоном, як це я роблю, важко”¹⁴. Тридцять років по тому вона пропонувала: “На чергових зборах чи в цеху, чи в бригаді, чи в клубі треба зробити дохідливу і зрозумілу для всіх інформацію. Прочитати лекцію, провести бесіду... Це роз’яснення повинно поглибити інтерес у мас”¹⁵, а в ішому місці декларувала: “Треба пам’ятати, що радянська дійсність уже майже стерла істотну відмінність між фізичною і розумовою працею, що в особі етнографа й інформатора виступають двоє майже рівних за культурним розвитком людей. ... Описи потрібно доповнювати власними спостереженнями. Автор опису повинен відобразити не тільки голі факти побутового життя, а показати свідомість і погляди народу на дані факти.

Розуміючи прагнення народу, етнограф подасть твір глибоко ідейний, покаже [себе] патріотом свого народу, бо він пов'язує свою роботу з інтересами всієї країни”¹⁶ і в іншому місці, там, де обгрунтовується необхідність вести щоденник польової роботи, Л. Шевченко знову наголошує: “З огляду на те, що життя народу повинне бути освітлене таким, яким воно є, дійсний його стан в процесі розвитку, треба фіксувати всі його позитивні і негативні явища. Дослідник сам знатиме, чи його використовувати в експедиції, чи залишати в архіві”¹⁷.

Текст рукопису доніс до нас безумовне прагнення авторки знайти лінію поведінки “польовика” – те, що незабаром називатимуть “регулюванням механізму захисту людини під час наукових дослідів”: “Не всі співбесідники охоче дають дані про себе. Тому не завжди є зручним питати зразу прізвище тощо. Автор запису повинен бачити готовність чи стриманість інформатора, залежно від цього і фіксувати його біографічні відомості”¹⁸, але при тому пропонує, щоби кожний учасник експедиції знав особливості місцевого побуту, щоб уміло направляти оповідача в русло намічених питань. Проте, “...підказувати факти, або втручатися в розмову оповідача треба дуже обережно, щоби, з одного боку, не збивати його напрямків думок і не переривати його асоціацій, а з другого – щоби не нав'язувати йому своїх міркувань, не давати своєї термінології, яка швидко підхоплюється і часто входить в ужиток як місцева”¹⁹. Треба віддати належне – ідея відповідальності дослідника була для Л. Шевченко особливо значимою. Вона вбачала її у “дрібницях”, зокрема й таких: підхід до “населення” і форми зв'язку з ним повинен вирішувати на місці сам дослідник. Проте, починати розмову на вулиці, без відповідної підготовчої роботи не рекомендує. Краще спочатку вислухати, познайомитися з його побутом, краще в хаті, і тоді починати розмову з питань, близьких його інтересам, а далі вже розгортати бесіду на свою тему; якщо в процесі розповіді в оповідача виникнуть важливі факти, спогади про минуле чи сучасне пережите ним, не варто порушувати планом питань і відкласти їх на друге побачення. Серед практичних порад –

поради щодо одягу і взуття – вони повинні бути скромні, чисті і легкі. Зовнішній вигляд експедиції повинен бути теж скромним і культурним – ці дві риси вона вважала “першою рисою культурності”, вона суворо застерігає від намагання виглядати “найгірше” і “по-пишному”. Всі ці вимоги автор посібника зводить до головного постулату – “Відображати життя народу треба правдиво, документально. Наші записи зберігатимуться для поколінь, і вони (записи) не повинні спотворювати народного життя і побуту. Добросовістність, правдивість і точність – одне з основних завдань записувачів”²⁰.

Безумовно, і в наступні роки проблема етики польової роботи не була чужою для радянських етнографів. Щоправда, в окремих, вагомий блок методичних порад не укладалася. У відомому (і, фактично, єдиному до сьогодні) посібнику з методики етнографічних експедицій, виданому ще у середині 60-х років, етичні принципи проведення польових досліджень майже не згадуються. Серед розмаїття дуже корисних порад є лише одне зауваження: “...етнограф має прагнути до того, щоби бесіда була живою, безпосередньою, не мала характеру “допиту”²¹. Коли 1985 року на сторінках “Советской этнографии” М. Шмелева та І. Вайнштейн ініціювали дискусію з проблем польових досліджень, її учасники у своїх відгуках визнавали, що взаємодія двох сторін – того, хто опитує, і того, хто ставить питання, породжує певну систему відносин, яка має регулюватися відповідними нормами. В. Арсеньєв чітко сформулював завдання нагальної потреби вироблення певного “етичного кодексу дослідника”²². Він відзначав, що взаємодія з етносом, який досліджується, а також його представниками одним із своїх наслідків має прямий вплив на це суспільство, а також конкретних людей. Ця осторога, що поточна польова робота відбувається поза узгодженими, усталеними нормами, лунала у багатьох відгуках спеціалістів провідних етнографічних установ колишнього СРСР. Так, В. Ф. Горленко зазначав, що в Україні немає методичного посібника з польової роботи, звідси дилетантизм, збирання матеріалів відбувається “набігами”,

втрачається вимогливість до збирацької роботи²³. О. Будіна наполягала, що відкриванню “дверей” у царину етнографії багато у чому допомагає дотримання принципів “етнографічної етики” – так можна назвати вироблені поколіннями етнографів-польовиків принципи поведінки “в полі”. Один з основних принципів – в інформаторі (респонденті, етнофорі) бачити не абстрактного носія традицій, а індивідуальність, доля і життєвий досвід якого для дослідника становить першочерговий інтерес. Спілкування на такій хвилі допомагає нашим співбесідникам відчути значимість власного життя”²⁴. На важливість психологічного та емоційного настрою дослідника, його здатності йти на контакт, які у своїй сукупності допомагають встановити сприятливу атмосферу, вказувала Г. Сергєєва²⁵.

Певна “легковажність” у ставленні до ключового питання “етики дослідника”, на мій погляд, має свої корені. В її основі – поступливість інформатора (а у звичайній етнографічній практиці – пересічного селянина, рідше – городянина), набута ним за довгі роки звичка відповідати на будь-які питання, які могли бути поставлені перед ним у будь-який час з будь-якої тематики. Навіть М. Шмельова, започатковуючи розмову про особливості польових досліджень, сама того не підозрюючи, виокремила специфіку польової роботи на “радянському” просторі з огляду доступності інтерв’юера: “...сільське населення більш однорідне, дослідники могли вільно обмежитися звичними для них методами споглядання та опитування. Можливість озирнути об’єкти, що вивчаються, панування порівняно невеликого числа стереотипів у матеріальній і духовній культурі сприяли тому, що майже від будь-якого жителя селища можна було отримати порівняно розгорнуту характеристику його побуту”²⁶. Це відчуття повної відкритості, більше того – відсутності будь-яких бар’єрів (і у першу чергу – етичних) на шляху до “джерела” і, одночасно, носія усної інформації, підсилюється тим, що власне, проблеми “особистості” при проведенні польових досліджень майже не поставало. “Украинский НАРОД в его прошлом и настоящем” був традиційно головним об’єктом досліджень,

власне, з першопочатків розвитку вітчизняної етнографії і фольклористики. За своєю природою ці галузі знань є великою мірою “публічними” (останнє, щоправда, найбільше стосується фольклористики, де, користуючися висловлюванням П. Попова, йдеться про дослідження фольклорного репертуару “людності”²⁷). Методичні принципи роботи у полі, що поступово розроблялися і запроваджувалися у практику, лише відзеркалювали цю сталу традицію. Під час прочитання майже по двадцяти роках матеріалів дискусії мене також не полишає відчуття, що всі ці висловлювання мали деякою мірою споживацький відтінок. Дуже вже мало наголошувалося на тих загальновідомих (і, звичайно, ж дотримуваних) на той час принципах. Складається враження, що етнографи у першу чергу піклувалися не стільки про принцип “захисту свого інформатора”, скільки про “чистоту експерименту” (за В. Арсенєвим) (“Навіть сам факт дослідження може призвести до руйнування окремих сторін явища, що досліджується”²⁸).

До польової роботи приходять нові і нові покоління етнографів. Не викликає сумнівів, що всі вони працюють чесно і самовіддано. Проте настав час виробити власний “етичний кодекс етнографа”, який би відповідав всім міжнародним стандартам. Я чітко усвідомлюю, що у багатьох випадках це б ускладнило роботу “польовиків”. Але неодмінно надало б їй певної дисциплінованості і цивілізованості.

1. ЦДАМЛ України, ф. 439, оп. 1, спр. 21, арк. 19.
2. Див., наприклад: http://ohrp.osophs.dhhs.gov/irb/irb_guidebook.htm
3. Нагадаю, що згідно з усталеним на Заході поняттям, “людські предмети” визначаються як такі, що є, буквально, “живими”, і відносно яких дослідник, який проводить дослідження, отримує дані через втручання або взаємодію з індивідумом, або розпізнавання інформації приватного характеру.
4. Серед спеціальних досліджень з даної тематики, зокрема див.: Ethical Principles in the Conduct of Research with Human Participants. Washington, D. C.: American Psychological Association, 1982; Beauchamp, Tom L.; Faden, Ruth

- R.; Wallace, R. Jay, Jr.; and Walters, LeRoy, eds. *Ethical Issues in Social Science Research*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1982; Drew, Clifford J., Hardman, Michael L. *Ethical Issues in Conducting Research*, in: *Designing and Conducting Behavioral Research*, edited by Clifford J. Drew and Michael L. Hardman, New York: Pergamon Press, 1985. – pp. 29–48.; Geller, Daniel M. *Alternatives to Deception: Why, What, and How?*, in: *The Ethics of Social Research: Surveys and Experiments*, edited by Joan E. Sieber, New York: Springer-Verlag, 1982. – pp. 39–55.; Gostin, Larry. *Ethical Principles for the Conduct of Human Subject Research: Population-Based Research and Ethics*, in: *Law, Medicine and Health Care* 19 (No. 3–4, Fall/Winter 1991). – p. 191–201.
5. Див., наприклад: Boruch, Robert F. *Methods for Resolving Privacy Problems in Social Research*, in: *Ethical Issues in Social Science Research*, edited by Tom L. Beauchamp, Ruth R. Faden, R. Jay Wallace, Jr., and LeRoy Walters, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press 1982. – pp. 292–314; Boruch, Robert F. *Assuring the Confidentiality of Social Research Data* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1979; Reece, Robert D. *Studying People: a Primer in the Ethics of Social Research / with a foreword by James M. Gustafson*, Macon, Ga.: Mercer, 1986.
6. Handwerker W. *Penn Quick Ethnography*, England, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Ink., 2001. – p. 92.
7. Див., наприклад: *A Basic Guide to Fieldwork for Beginning Folklore Students. Techniques of Selection, Collection, Analysis, and Presentation* by Carl Lindahl, J. Sanford Rikoon, Elaine J. Lawless, 1979, Folklore Publication Group, Vol. 7. 124 p.
8. Данилов В. В Обращение к читателям в собирании украинских похоронных причитаний // Украина. – К., 1907, т. III, № 7–8. – С. 227.
9. Шульгіна Л. Пасічництво (Програма до збирання матеріалів) // Збірник історико-філологічного відділу. – Київ, 1925. – № 23. – Вип. I. – С. 1.
10. Скрипник Г. А. З історії української етнографії. – Київ, 2002. – С. 223.

11. За цей час було створено і активно діяло п'ять установ антрополого-етнографічного профілю; у профільних часописах, а також окремими брошурами було видрукувано більше 100 програм з найрізноманітнішої тематики. Ще близько 30 програм виявлено у рукописах. Укорінювалися нові форми польової роботи – поруч із маршрутними еспедиціями – кількарічні стаціонарні спостереження.

12. В архівному примірнику це слово закреслено, над рядком іншою рукою редактора (або рецензента – встановити його ім'я не видається можливим) вписано: “до окремих людей” (!) – Там само, арк 53.

13. ЦДАЛІМ України, ф. 439, оп. 1, спр. 16, арк. 173.

14. Там само, спр. 21, арк. 3.

15. Там само, спр. 16, арк. 43.

16. Там само, спр. 17, арк. 54

17. Там само, арк. 25.

18. Там само, спр. 17, арк. 26

19. Там само, арк. 53.

20. Там само, спр. 17, арк. 188. Тому там, де йдеться про різні методи польової роботи – маршрутний (роз'їздний) або стаціонарний, Л. Шевченко беззастережно віддає перевагу останньому, бо без цього “глибокого дослідження етнографи не в силі проробити[весь масив]”. І далі: “Найцінніший матеріал можна відібрати тільки довготривалим перебуванням на даних об'єктах, тільки шляхом пильного спостереження безпосереднього життя трудящих”.

21. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. – М.: Издательство Московского университета, 1966. – С. 2.

22. Арсеньев В. Р. Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 59.

23. Горленко В. Ф. Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Там само. – С. 68

24. Будина О. Р. Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Там само. – С. 61.
25. Сергеева А. Там само. – С. 62.
26. Шмелева М. Н. Полевая работа и изучение современности // Там само. – 1985. – № 3. – С. 47.
27. Попов П. До питання про способи збирати фольклорні матеріали // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 2. – С. 5–19.
28. Арсеньев В. Р. Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 59.

БРІЩИНА О. СУЧАСНІ АСПЕКТИ МЕТОДИКИ ЗБИРАННЯ НАРОДНОЇ ПРОЗИ // Народна творчість і етнографія. – 2003. – № 3.

Методика запису може видатися однією з найконсервативніших ділянок фольклористики лише на перший погляд. Реальні зміни в ній відбуваються не завдяки винайденню нових технічних засобів фіксації усного слова та їх удосконаленню, а через поглиблення розуміння природи фольклору та проникнення в суть явищ усної традиції. Тому можна впевнено твердити, що стан збирацької роботи є своєрідним “лакмусом”, що об’єктивно свідчить про розвиток фольклористики в цілому.

Оглядаючись назад на зламі двох віків, можна з прикрістю констатувати, що минуле сторіччя принесло не лише здобутки, а й прикрі втрати. Адже українська фольклористика увійшла у ХХ ст. в єдиному руслі європейської науки, і її методологічне спрямування значною мірою зберігало наступність із попередньою епохою розвитку вітчизняної науки, тому її надбання творчо застосовувалися не лише у царині теорії, але й у практичній діяльності. Саме завдяки цьому зусиллями співробітників Етнографічної комісії та її кореспондентів у надзвичайно стислий термін було зібрано значну кількість матеріалів, що відображають синхронний “зріз” традиційної національної культури, який практично й досі не має аналогів у вітчизняній фольклористиці за своєю повнотою та вичерпністю (див.: Рукописні фонди ІМФЕ НАН України, ф. І). Створення численних програм, експериментальні пошуки нових способів запису, залучення до цієї роботи широкого кола свідомих і залюблених у справу дослідників та збирачів мало забезпечити плідний розвиток справи збирання, а відтак і збереження набутків національної культури.

Це були перші кроки в напрямку своєрідної методологічної гуманізації науки, що передбачала розгляд не лише результатів культурної діяльності людини, але і її самої як творчого суб’єкта. Ця тенденція стала однією з визначальних у розвитку світової науки останнього сторіччя та зумовила властиву їй культурологічну всеохопність розгляду. На жаль, в українській

науці ці плідні процеси були штучно перервані, водночас романтичне спрямування, властиве етапам активного формування національної самосвідомості й розвинене у ХІХ ст., продовжувало бути актуальним і впродовж усього ХХ ст. саме через відомі історичні чинники.

Значна ідеологізація науки, що почала виявлятися вже на той час, поступово викликала зміну домінант у фольклористичній роботі. Органічна єдність традиційно-побутової культури, в якій сучасне й архаїчне, естетичне й позаестетичне співіснують і можуть бути відокремлені лише в процесі наукового аналізу, дедалі частіше почала трактуватися фольклористами передусім крізь призму художності; фольклор став розглядатися переважно як мистецьке явище, покликане виховувати естетичні почуття, викликати певні соціальні емоції, виховувати та формувати етичні принципи. За умов становлення тоталітарної держави, де одна ідеологічна доктрина ставала панівною, це призводило до збіднення уявлень про фольклор, штучно виводило з поля зору дослідників численні з'яви, що суперечили їй, чи й просто “не вкладалися” у заздалегідь окреслені рамки ідейно та художньо довершеного надбання народу. Спрощено трактований класовий принцип, що став провідним і фактично заперечив погляд на фольклор як на явище загальнонаціональне, призвів до того, що складний та неоднорідний як з художнього, так і з ідейного боку фольклорний комплекс, який неодмінно несе на собі відбиток історичного шляху, пройденого народом, штучно розчленовувався і досліджувався лише вибірково.

Різка переорієнтація науки відбулася в 30-х роках. Надзвичайно показовою була стаття в “Етнографічному віснику”, яка фактично оголошувала про його закриття та початок видання “нового часопису на засадах марксистсько-ленінської науки”¹. В ній відзначалося: “Етнографічна Комісія ВУАН рішуче пориває із старими традиціями етнографічної науки, з пережитками народницької концепції, засуджуючи водночас формально-буржуазну етнографію в усіх її модифікаціях (порівняльна, культурно-

історична та інші школи, відкидаючи буржуазні соціологічні школи (Дюркгейм, Леві-Брюль та їхні наслідувачі)².

Критика методологічних засад фольклористики при цьому не мала конструктивного характеру. Студії набули відвертої політизованості, що особливо яскраво виявлялася при дослідженні явищ сучасності, зокрема робітничого фольклору, пісенних новотворів тощо. Інтерес до поточного фольклорного процесу, надзвичайно продуктивний сам собою, не був усебічним, через те з поля зору випадали важливі характеристики буття усної традиції, тоді як увага переважно концентрувалася довкола питань усної пролетарської творчості. У поле зору дослідників таким чином потрапляло чимало явищ позафольклорних за суттю, водночас інші, істотні для розвитку фольклору, оголошувалися чи то класово ворожими, чи естетично недосконалими, і через те ігнорувалися. З огляду на це надзвичайно показовим є документальне свідчення про засади тогочасної збирацької роботи. У звіті М. Ісірович про експедиційний виїзд зазначено: “Кілька днів ми з Чалим (прізвище оповідача – О. Б.) працювали над створенням нової пожевтневої казки (я читала йому кращі зразки нових записів і розповідала йому про події у Західній Україні). Таким чином тема казки у Чалого вже намічається, але до зльоту вона, казка, очевидно, ще не буде одшліфована. Робота ця надзвичайно складна і вимагає багато часу³. Українська фольклористика дедалі більше підпорядковувалася вимогам марксистсько-ленінської методології. Щодо кількості, вона продовжувала активно розвиватися, проте якість не завжди відповідала вимогам часу, тому багато позитивних тенденцій, виплеканих у руслі української фольклористики, не здобули належного втілення. Водночас було б несправедливо не згадати багаторічну самовіддану працю кількох поколінь збирачів за покликом душі та професійних фольклористів, які залишили багатющі колекції записів, і часто інтуїтивно, всупереч панівним уявленням, а просто чесно виконуючи свій обов’язок, доходили на практиці до усвідомлення та вирішення багатьох пекучих проблем збирання.

Нинішній етап розвитку фольклористики позначений плідними тенденціями до збагачення методологічної бази науки та її методичної озброєності. Це дає змогу звернутися й до питання про вдосконалення методів збирання. Оскільки в одній розвідці немає можливості детально зупинитися на розмаїтті усіх питань, що постають у розмові про методику запису прози, виокремимо на один аспект, що видається вкрай істотним і суголосним уже згаданій вище тенденції гуманізації сучасної науки. Йдеться, зокрема, про увагу до виконавства, яка завжди була прикметною рисою української науки. Адже саме інтерес до діяльності виконавця, а не лише до тексту, надає збирацькій роботі своєрідного й плідного спрямування.

Якість та інформативність фіксацій фольклору значною мірою зумовлена не лише станом усної традиції чи майстерністю виконавця, але й теоретичними та методичними засадами збирацької роботи. Застосування ефективної збирацької методики безпосередньо відбивається на формуванні емпіричної бази науки. Тому питання методики запису, які завжди посідали значне місце в історії фольклористики, лишаються актуальними досі. Попри досить значний досвід науки в царині збирацької роботи, новітні теоретичні концепції внесли багато плідних ідей, спрямованих на її вдосконалення. Усвідомлення цього спонукало до розгляду даного питання. Занепокоєння якістю матеріалів дедалі частіше висловлюється науковцями різних країн, котрі відзначають залежність теоретичних побудов від надійності джерел⁴, невідповідність між теоретичними постулатами та реальною дослідницькою, збирацькою і видавничою практикою⁵. Матеріали оцінюються не лише за автентичністю, а й за ступенем точності, деталізованості та надійності⁶.

Сучасна наука висуває більш ґрунтовні вимоги до записів, тому найбільш прийнятною нині видається текстологічна модель, що передбачає не лише точне відтворення вербальної складової, а й опис середовища та обставин, за яких функціонує усний текст, манери оповідача, особливостей сприйняття твору аудиторією, її реакцій. Висвітлюючи питання збирання, ми зосередимо увагу передусім на тих аспектах, що впливають на якість

відтворення усного тексту записом та можуть сприяти вдосконаленню збирацьких методик, спрямованих на подальше осмислення особливостей текстової трансмісії.

Методика роботи збирача безпосередньо пов'язана з розумінням природи та сутності традиції. К. Голдстейн слушно зазначає, що погляд на фольклор як на надбання минулого, культурну спадщину, “пережитки” спонукає до створення багатих кількісно колекцій, в яких домінують матеріали, вирвані з контексту їх живого побутування. Натомість погляд на витвори фольклору як на нині живі усні мистецькі явища призводить до розгляду та фіксації їх в усій повноті контекстуальних зв'язків з життям середовища їхніх творців та носіїв⁷.

Сучасний етап розвитку фольклористики відзначається напруженим пошуком нових методик збирання, дослідження та публікації, які відповідали б природі предмета. Болгарська дослідниця Л. Даскалова-Перковска відзначає з цього приводу: “За останні два-три десятиліття спостерігається зростаючий інтерес до якості фольклорного тексту і з метою максимального наближення до виконавського характеру оригіналу пропонуються різні нововведення”⁸. Тому ці питання заслуговують детального розгляду.

Сучасна методика запису, на відміну від тих, що застосовувалися ще на початку сторіччя, передбачає застосування різноманітних технічних засобів. Проте звукозаписуюча та відеофіксуєча техніка не єдиний, а тим більше достатній, засіб забезпечення автентичності. Істотність розуміння та відображення записом особливостей фольклору, що безпосередньо пов'язані з характером його побутування, нині вже не вимагає додаткової аргументації. Для роботи з прозовими жанрами фольклору, які складають широкий спектр від оповідань та спогадів до казок, що відрізняються особливостями побутування, функціями та поетичною системою, ця обставина набуває особливої ваги.

Питання автентичності запису розглядаються сучасною наукою не лише стосовно точності фіксації усного тексту. З середини ХХ ст. дослідники

усе частіше почали звертатися до проблеми взаємин усного тексту та залежності його художніх якостей від комунікативного контексту, в якому він постає. Цей поворот наукової думки безпосередньо вплинув на особливості збирацької практики та на формування нових теоретичних настанов у збиранні. В українській науці, яка ще на самих початках впритул підійшла до осмислення істотності запису текстів у контексті живого виконання (пор., напр., розвідку П. Куліша “Сказки и сказочники”⁹), ця практика, на жаль, не здобула подальшого розвитку. У зарубіжній фольклористиці естетична взаємодія виконавця та аудиторії за певних обставин комунікації стала привертати особливу увагу з постанням та розвитком виконавської концепції у фольклористиці. Одне з перших ґрунтовних методичних узагальнень проблеми зроблене К. Голдстейном¹⁰. Найістотнішою теоретичною пропозицією його студії можна вважати детальну розробку способів забезпечення автентичності запису.

Метою запису є створення гідної довіри письмової фіксації. Виконання стає своєрідною “інтерпретативною рамкою”, що дозволяє правильно тлумачити зміст та мистецькі якості тексту. Адже саме в процесі живого спілкування оповідача зі слухачами він набуває повноти змісту. Тому якомога повніше врахування умов функціонування тексту в реальному комунікативному контексті стає важливою передумовою його адекватної інтерпретації та правильного відображення текстом запису. Відомий твір у контексті ситуації часто набуває нового значення, його художня палітра збагачується. Не лише відмінності словесного тексту, але й інтонація розповіді, жести оповідача є істотними для розуміння твору. Тож словесний текст, по-різному втілений оповідачем, може справити неоднаковий вплив на слухачів.

Функціональна концепція та контекстуальний підхід у фольклористиці довели залежність інтерпретації тексту і самим носієм (“відправником” інформації) і її сприймачем від тих конкретних обставин, що викликали цей текст до життя. Особливо виразно це простежується при розгляді “малих”

жанрів, що акумулюють значний семантичний потенціал, який “вивільняється” в тих чи інших комунікативних контекстах. Тому саме прислів’я та приказки, а згодом і анекдоти, привернули увагу дослідників, які пропагували контекстуальний підхід до вивчення явищ усної традиції. Д. Бен-Амос зауважує, що значні за обсягом тексти менш залежні від контексту при їхній інтерпретації, натомість інтерпретація менших залежить від контексту значною мірою. Передусім це стосується прислів’їв та приказок. Тож не дивно, що вони стали своєрідним “полігоном” випробовування контекстуальних методик (нагадаємо, принаймні, спроби відтворення комунікативного контексту в збірнику М. Номиса та сформовану вже через сторіччя концепцію А. Дандиса¹¹).

Враховуючи синкретичну природу усних традиційних явищ та особливості їх функціонування в комунікативному контексті, неможливо заперечити, що автентичність запису значною мірою залежить від врахування комунікативних чинників. Проте текст запису створюється збирачем, який неодмінно інтерпретує почуте й побачене, перш ніж відтворити це записом. Фольклористика давно усвідомила можливість і навіть закономірність виникнення розбіжностей між оцінками самих носіїв та збирачів і науковців, тому така значна увага при збиранні надається роботі з виконавцями. У процесі фіксації конкретного усного тексту інтерпретація виконавця набуває виняткового значення, глибоке її розуміння є запорукою і мірилом автентичності запису. “Ключем” до розуміння можуть стати не лише розмови з носієм та прямі оцінки, висловлені ним, а й, значною мірою, ретельна фіксація всього комплексу та обставин виконання.

Тривалий час збирачі не надавали особливого значення комунікативному контексту виконання. Проте нехтування ним не могло не призвести до негативних наслідків. Звернемося до прикладів з історії вітчизняної та світової фольклористики. Перші спроби записування усної творчості здійснювалися переважно не самими її носіями, а вченими, письменниками, освіченими людьми, які часом належали до іншого

суспільного стану чи навіть мали іншу етнічну належність. Любов і глибокий інтерес до народу не завжди був достатньою запорукою успіху. Адже коли запис здійснювався чужинцем (іноді й за допомогою перекладача) чи “паном” від кріпаків, важко було досягти природності відтворення текстів, тому дуже часто вони розповідалися на прохання збирача, а не фіксувалися в спонтанному функціонуванні як складова щоденного життя народу. Тому вже з перших спроб фіксації збирачі шукали шляхів подолання цієї об’єктивної перешкоди. Вироблення й утвердження думки про необхідність запису в природних умовах стало надзвичайно важливим набутком фольклористики. У зв’язку з цим виникли поняття “натурального” (природного), штучного та індукованого (створеного умисне, проте імітуючого натуральний) контексту¹². Не вдаючись до детального розгляду історії їхнього виникнення та дискусій з цього питання¹³, зауважимо, що кожен текст, навіть коли йдеться про жанри, твори яких відрізняються значною стабільністю тексту, неодмінно несе на собі відбиток ситуації, в якій його було виконано. Тому в певному сенсі кожен контекст є “натуральним” для даного усного тексту, що був виконаний, через це інформація про особливості виконавського контексту є вкрай істотною. В той же час тексти, зафіксовані у момент їх спонтанного побутування, становлять особливий інтерес та мають підвищену інформативність. Нині фіксація тексту за природних умов є неодмінною вимогою майже всіх посібників з методики збирацької роботи. Ще П. Куліш продемонстрував розуміння важливості цього при збиранні, коли говорив, що не зміг зафіксувати репертуар Архипа Никоненка повністю, оскільки чекав слушної нагоди для виконання дум: “Мне казалось, что будет сделано очень хорошо, если я буду записывать его размышления и рассказы по мере того, как они будут произвольно высказываться передо мною; и это было бы действительно очень хорошо, если б внезапная кончина Архипа не разорвала нашей только что начинавшейся дружбы”¹⁴. Проте в реальній практиці послідовно витримується лише одна вимога: запис пісень у процесі співу, а не під

диктовку виконавця. Вкрай рідко доводиться зустрічатися не лише з записами творів інших фольклорних жанрів, здійсненими у реальній, природній для їх відтворення ситуації, але й навіть з розгорнутими чи стислими зауваженнями щодо умов запису. В едиційній практиці такі зауваження, на жаль, зустрічаються переважно лише в передмовах. Водночас наші спостереження свідчать, що навіть казковий текст, якому, здавалося б, найменшою мірою властива “чутливість” до обставин виконання через своєрідну замкненість та змістову самодостатність тексту, набуває нових рис за різних комунікативних ситуацій. Зокрема, до тексту казки, коли вона оповідається дітям, особливо маленьким, зазвичай вплітаються звертання й запитання до дитини, спрямовані на те, щоб активізувати її сприйняття, полегшити запам’ятовування. Ряд таких прикладів можна продовжити. Коли казка розповідається у досить великій аудиторії, у слухачів нерідко виникає потреба відреагувати на зміст почутого, і такі миттєві діалоги між оповідачем та слухачами відомі кожному, хто спостерігав живе функціонування казкових текстів. Дослідники відзначають наявність “реплік-відхилень” у казці: “В автентичному тексті народної казки ці репліки помітні на перший погляд. Вони характерні для стилю майже кожного казкаря <...>; репліки-відхилення виконують функцію інформатора. Посередництвом цього інформатора нерідко маємо можливість взнати ставлення казкаря до ним оповідуваного”¹⁵. Здається, саме невідповідність цих сегментів уявленням збирачів про естетичну природу тексту, сформованим з огляду на особливості художності писаної літератури, а не усної творчості, спонукає до ігнорування їх при фіксації тексту як штучних вкраплень, проте не завжди це питання може бути вирішене однозначно.

У зв’язку з проблемою фіксації усного тексту в реальному комунікативному контексті актуальним є питання про співвідношення “позатекстових” елементів чи, точніше, несловесних складових та самого словесного тексту в межах синкретичного за своєю природою усного фольклорного твору (чи події виконання). Більш конкретно воно постає як

виявлення особливостей взаємозалежності між текстом та комунікативним контекстом. Так, зокрема, згадані “репліки-відхилення”, що виникають спонтанно в процесі оповідання казки перед аудиторією як відповідь на її реакцію, іноді розглядаються як такі, що “засмічують казку”¹⁶. В цьому разі важко беззастережно погодитися з дослідником. Адже для слухачів не існувало цього розриву у сприйманні, бо “відхилення” виникло як відповідь на їх потреби. Відхиленням стає ця частина тексту вже для читача “мертвого” запису.

Протягом тривалого часу, а значною мірою й нині, регулярно практикувалися записи на прохання фольклористів-збирачів. Лише в окремих випадках збирачам вдавалося “підглядіти” процес спонтанного побутування традиції, в інших же записи здійснювалися поза реальним контекстом побутування у плині щоденного життя носіїв традиції. Зазначимо, що недоліки такої практики усвідомлювалися і збирачами, і самими носіями. Таким прикладом для записів фольклорної прози може стати вже спроба П. Куліша подати записи Л. Жемчужникова у контексті ситуацій їхнього виконання в “Записках о Южной Руси”.

Показовим є інтерес самих носіїв до вказівки на контекст виконання. Нерідко, пригадуючи «для запису» збирачеві якусь паремію, носій сам говорить про нагоду її застосування. Так, зокрема, оповідачка з с. Плоске Носівського р-ну Чернігівської обл. Є. Компанець, пригадуючи у роботі зі збирачами прислів'я та читаючи їх із запису, зробленого “для пам'яті”, щоразу відзначала, за якої нагоди їх використовують. У цьому епізоді відбулося інтуїтивне відчуття істотності контексту для змістової інтерпретації текстів прислів'їв та, зрештою, для їхнього вживання.

Мінливість фольклорного тексту, його залежність від умов постановня (щоправда, неоднаковою мірою властива текстам різних жанрів фольклору) давно помічена фольклористами. Це викликало неодноразові нарікання на якість записів. Парадоксально, що спершу такі закиди робилися саме на адресу текстів, записаних у спонтанному функціонуванні й полягали у

звинуваченні збирача у невмінні віднайти вправних оповідачів, а згодом навпаки, почали висловлюватися думки про важливість збереження тексту саме в тому вигляді, як його було відтворено носієм у певному контексті спілкування. Адже для імпровізаційних за природою жанрів мінливість тексту, що в ній часом вбачають ознаку його невисокої якості, є цілком природною¹⁷. З огляду на це була навіть запропонована своєрідна методика фіксації “поліфонічних текстів” (Л. Дег та А. Важоні), що дозволяє побачити текст у його живому розгортанні при спілкуванні декількох носіїв, які по чергово перебирають ролі слухачів та оповідачів.

Теоретичне усвідомлення важливості відтворення реального контексту має отримати практичне втілення. Адже сама присутність збирача – “чужого”, спостерігача, завжди відбивається на особливостях спілкування. Зазначимо, що цей вплив не завжди однозначно руйнівний чи негативний, хоча, безумовно, ним не слід нехтувати. Водночас присутність збирача, його інтерес підвищують самооцінку носіїв, спонукають їх до віднайдення у своєму репертуарі пасивно збережуваних фольклорних форм та їхньої презентації. Можна послатися, наприклад, на висловлене під час однієї з наукових дискусій зауваження Л. Іваннікової, яка довгий час працювала в рідному селі як збирач стаціонарним методом, а нині продовжує цю роботу вже як фахівець-фольклорист. Вона зазначила, що часом тривалі спостереження над фольклорними формами в спонтанному процесі комунікації можуть значно поступатися кількісними характеристиками записам, здійсненим під час експедиційних виїздів. Таким чином, за яких би умов не робився запис, обов’язковим є відтворення збирачем особливостей комунікативного контексту, в якому він здійснювався. Але попри плідність запропонованого дослідниками розрізнення “натурального” та штучного контексту, не можна заперечувати важливість наукового інтересу до запису творів фольклору в нетрадиційних ситуаціях, що можуть дати цікавий матеріал для розмірковувань про особливості творчого процесу та усну трансмісію.

Жанри прозового фольклору мають своєрідні контекстуальні зв'язки. Переважній більшості прозових наративів невластива чітка зумовленість контекстом, як це можна спостерігати в побутуванні обрядової пісенності, голосінь (плачів) чи замовлянь. Такий контекст визначається як досить формалізований¹⁸. Зазвичай прозові твори виконуються у напівформальному чи у неформальному контексті. У першому випадку їхнє виконання очікуване, проте необов'язкове (напр., оповідання казки дитині на ніч), у другому ж цілком випадкове (принагідно розказаний анекдот). Це значно ускладнює попередню підготовку збирача до фіксації твору, оскільки він не може скористатися можливістю заздалегідь налаштуватись на запис, не має змоги й “загубитися” серед численної аудиторії. Він має або завжди бути готовим до фіксації виконання, або ж ретельно готуватися чи навіть готувати його, як це описав К. Голдстейн¹⁹. Цим зумовлюються особливості стратегії та методів збирання прози.

Як же зберегти та відтворити натуральний контекст у процесі запису? Безумовно, найлегше досягти цього при стаціонарному методі збирання. В історії української фольклористики є блискучі приклади такої роботи фольклористів, зокрема Г. Танцюри, Н. Присяжнюк, а у царині прозової традиції – Г. Колісниченко. Це здебільшого праця фольклористів “за покликанням”. Професійні ж науковці порівняно рідко вдаються до такого методу збирацької роботи. У світовій фольклористиці, однак, він досить поширений, особливо ж, коли йдеться про антропологічне дослідження “чужинської” традиції, зокрема дослідниками, які практикують своєрідний метод “вживлення” до певного традиційного осередку.

Частіше фольклористи звертаються до експедиційного дослідження. Вже сама присутність збирачів може великою мірою позначитися на характері записів. Тому збирачі не повинні втручатися у перебіг подій, не вирізнятися ані мовою, ані поведінкою чи вбранням, щоб забезпечити більшу автентичність отриманих матеріалів. Якщо ж тривале перебування в осередку, коли збирачі перестають вирізнятися серед слухачів і порушувати

таким чином натуральність контексту, не є можливим, дослідники вдаються до роботи з прихованою камерою. За цих умов учасники події знають про відеофіксацію, проте не бачать камери, яка може справляти негативний вплив на виконавців, оскільки вони в цьому разі почуватимуться скутими. Якщо для збирачів, які застосовують експедиційний метод роботи і є “аутсайдерами” в традиційному середовищі, вкрай важливим є встановлення природних та щирих стосунків з оповідачами, поза якими неможлива фіксація творів у натуральному контексті, то такі проблеми постають і перед місцевими збирачами. Адже для виконання окремих творів можуть бути істотними вікові, статеві та індивідуальні обмеження. Тому збирач може звертатися по допомогу до інших учасників комунікативної події, щоб отримати найбільш достовірні відомості.

Застосування експедиційного методу дещо ускладнює роботу збирача, оскільки здебільшого йому доводиться працювати в незнайомому середовищі. Безумовно, іноді інтерес сторонніх людей, які умисно приїхали здалека й цікавляться місцевими переказами, казками, легендами, може сприяти зміні самооцінок і бажанню розказати якомога більше збирачеві (нам неодноразово доводилося спостерігати зворушливе бажання сільських бабусь шонайповніше поділитися відомим, коли під враженням денної роботи з фольклористом вони вночі пригадували та самі занотовували пригадане, щоб не забути зранку розказати чи проспівати для запису). Проте фіксація завжди вимагає знайомства з побутом села, людьми, її неодмінною умовою є встановлення довірливих стосунків між збирачем та носіями, а це вимагає від фольклориста не лише фахової майстерності, але й душевної щедрості.

Важливість природності спілкування між збирачем та оповідачами стає особливо істотною в тому разі, коли дослідник намагається фіксувати тексти в натуральному контексті, а не “на замовлення”. Збирачі, що живуть у певному осередку від народження, добре знають своїх співбесідників, а тому легко спілкуються з ними. Проте й вони намагаються відшукати способи встановлення щирих і безпосередніх стосунків з людьми, які допомагають їм

у роботі. Гнат Танцюра пригадував, що дуже корисним для збирача є знання та вміння виконувати фольклорні твори: “В усякому гурті я завжди віддячував за пісні піснями, за казки – байками, жартами тощо. Тут ішли емоції за емоції <...>. Отже, за допомогою фольклору можна збирати фольклор”²⁰.

Досвід збирацької роботи засвідчує, що народні оповідачі добре розуміють вагу й престижність своїх знань та вміння майстерно розповідати й привертати увагу слухачів. Тому ця своєрідна й цілком виправдана гордість часто не дозволяє одразу ж по знайомстві зі збирачем розпочати оповідь. Іноді майстерний виконавець легко й невимушено показує своє знання, проте потім удавано байдуже може сказати, що більше нічого не пригадує. Ця ситуація так часто повторюється в роботі з оповідачами, що часом така поведінка навіть видається певним ритуалом професійного виконавця. В цьому разі, однак, справжній оповідач рідко може залишитися байдужим, коли почує, що збирач також знає багато цікавих оповідок. Адже неодмінною рисою гарного виконавця є також вміння слухати, тому “професійні” взаємини часто легко встановлюються через “спілкування за допомогою фольклору”. До такого засобу нерідко вдаються усі збирачі, проте зловживати ним також не слід. До негативних наслідків може призвести й інший досить легкий, проте хибний шлях встановлення невимушеності спілкування. Йдеться про запис від інформаторів під час застілля. Г. Танцюра різко негативно оцінював таку практику²¹.

У практиці світової антропології та фольклористики, наприклад, при роботі в Африці чи серед індіанців Північної Америки, дослідники мали долати не лише психологічний, а й етнічний та мовний бар’єри між збирачем та місцевим населенням. За цих умов, коли вченим часом доводилося користуватися послугами перекладачів, годі було й говорити не лише про запис за природних умов, а часто й про правильну інтерпретацію традиційних з’яв та текстів²². Тому нині переважно застосовуються тривалі експедиційні дослідження, що дозволяють вченому “злитися” з середовищем,

яке він досліджує, і таким чином уникнути проблем, супутніх застосуванню експедиційного методу. Практика засвідчує продуктивність зближення експедиційного та стаціонарного методів: “Надійні та цікаві результати може обіцяти лише стаціонарна робота у певному вузькому районі. Навіть якщо робота провадитиметься експедиційно, то експедиція <...> неодмінно буде тривалою і розіб’ється на ряд тривалих зупинок у кожному конкретному районі, тобто фактично перетвориться на роботу стаціонарну. А деякі часткові завдання, наприклад, отримання достатньої кількості експериментальних текстів можливе лише при дуже тривалому перебуванні збирача в одному й тому ж самому місці, тому що само собою зрозуміло, що особливі експериментальні умови запису тексту, створені природним плином життя села та лише вдало використані збирачем, набагато цінніші, ніж створені штучно самим збирачем. Для цих природних умов експериментування завжди необхідне тривале перебування на одному місці”²³.

За умов застосування стаціонарного методу збирач має змогу щоденного спостереження певного фольклорного осередку в природній атмосфері, що не “збурюється” присутністю незнайомого спостерігача. Така методика дозволяє не лише отримати найдостовірніші свідчення про активність функціонування творів певних жанрів чи тематичних груп, вона виявляється особливо продуктивною при вивченні живого життя традиції, зокрема дає можливість отримати цінні свідчення про те, в яких ситуаціях і які саме усні тексти постають у спонтанному спілкуванні носіїв традиції. За таких умов найлегше здійснити записи в природному контексті. Як писав Г. Танцюра, це передбачає постійний пошук та готовність збирача в будь-яку мить зафіксувати твір, що виконувався в тій чи іншій ситуації: “Витворюється своєрідна звичка: не розлучатися з папером і записувати все, що вловило вухо й око”²⁴. Застосування технічних засобів значно вдосконалює стаціонарну роботу збирача, проте навряд чи можна сподіватися, що вони можуть бути використані за будь-яких умов, адже

часом застосування магнітофона може бути неприйнятним навіть з етичних міркувань, тож доцільно поєднувати технічний запис з фіксацією від руки, особливо ж, коли йдеться про анекдоти, прислів'я тощо.

Стаціонарний метод дозволяє здійснити якомога більш вичерпну фіксацію репертуару обстежуваного осередку та окремих оповідачів, повторно зафіксувати ті самі твори від одного та від різних носіїв. Ця копітка робота може видатися малоінформативною, бо не дає знання про нові сюжети та твори, проте для вивчення динаміки фольклорної традиції вона надзвичайно важлива. Застосування суцільного обстеження в цьому разі найбільш плідне. Втім, це не заперечує можливості звертання збирачів до інших тактик, зокрема опитування за сюжетами, вивчення певного жанру чи жанрового різновиду, окремого оповідача тощо. Саме застосування стаціонарного методу дозволяє щонайпильніше придивитися до того, як відбувається взаємообмін між оповідачами, як поширюється текст і які зміни відбуваються в ньому.

Стаціонарне обстеження забезпечує широке застосування методики суцільного запису²⁵, оскільки дає можливість збирачеві протягом тривалого часу спостерігати життя фольклору в певному осередку. Воно передбачає найповнішу фіксацію традиційного репертуару осередку, незалежно від повноти, художньої довершеності та змісту текстів. “Теоретичні ж завдання, напевно, можуть вимагати не лише кращого тексту пісні, казки, билини і т. п., але також і пересічного (обивательського) тексту та навіть гіршого з тих, що зустрілися збирачеві тексту, що розкладається, і навіть напевне дефектного, зіпсованого”²⁶. Коли така методика поєднується з максимальною увагою збирача до функціонування творів у процесі живого спілкування носіїв традиції, це дає щонайповніше уявлення про певний синхронний “зріз”, а зіставлення таких матеріалів, отриманих протягом досить тривалого часу, є джерелом розуміння історичної динаміки традиції. На жаль, суцільне обстеження не досить популярне серед збирачів, які мають змогу тривалий час працювати в одному осередку. Значною мірою це зумовлено хибними

стереотипами, що диктували пошук нових, досі не публікованих та “ідейно довершених” зразків. За цих умов значна кількість надзвичайно цікавих матеріалів, що дають ключ до розуміння складних закономірностей функціонування традиції, залишаються поза увагою збирачів. На підтвердження цього звернімося до епізоду багатющого збирацького досвіду видатного українського збирача Гната Танцюри. Він пригадує, як на початку своєї збирацької практики почув пісню про Кармелюка, що здивувала його незвичним для фольклору ворожим ставленням до героя: “Це мене здивувало і яюсь образило. Я завагався: записувати таку пісню чи ні? Я наперед знав, що цього ніхто не схвалить. Проте таки записав її з єдиною думкою: все ж таки це пісня, а може, колись учені на цій підставі зроблять якісь висновки. Коли я запитав Андрія Щура, від кого він навчився цієї пісні (а такі запитання завжди треба ставити перед співаками), то він відповів, що навчився від свого діда Омелька Щура”²⁷. Розвідки в царині історичного контексту також є неодмінною умовою будь-якого запису. Тож при подальших спробах простежити походження цього факту виявилися важливі відомості про умови його появи, і допомогли глибше пізнати світогляд та історію народу²⁸.

Хибним видається не лише ідеологічний “відсів” матеріалів. Так само й перебільшення ролі естетичних критеріїв може стати на заваді адекватному відтворенню стану традиції. Адже часом саме такі “неповні” чи “нелогічні” тексти дають дослідникам вкрай важливий матеріал для витлумачення не лише змісту твору, а й архаїчних витоків його художніх образів, особливостей поетики імпровізаційних жанрів тощо. Тому, при можливості, не варто нехтувати фіксацією усного тексту в процесі пригадування, записами текстів від різних оповідачів, які знають та оповідають текст у різних втіленнях, навіть за умови, що їх варіанти дуже близькі за словесним текстом. Для розв’язання питань історико-фольклорної текстології, що цікавиться передусім життям тексту в традиції, цей матеріал неоціненний. На жаль, настанови попередніх десятиліть, спрямовані на пошук нових та

невдомих творів, сюжетів, редакцій зашкодили нагромадженню матеріалів такого характеру, і вони лише випадково збереглися для нащадків. Тому нині, коли більшість прозових жанрів ще досить активно побутує в народному середовищі, обов'язок фольклористів зібрати матеріал, що міг би дати відповіді на фундаментальні питання про природу творчих процесів у традиційній культурі. Особливо варто наголосити на істотності максимального відтворення як комунікативного, так і більш широкого (соціального та культурного) контексту, в якому поставали ті чи інші варіанти.

Нотування інформації, що проливає світло на місце зафіксованого твору в репертуарі оповідача, вкрай істотне, через це варто зауважувати, чи дає сам оповідач назву тому чи іншому зразку, і якщо так, то яку саме; як носій визначає жанрову приналежність твору; чи часто він виконує його та за яких обставин; від кого перейнято текст; як сам інформант розуміє зміст твору; чи відомі оповідачеві інші варіанти; як він оцінює естетичні якості твору; чи вніс оповідач зміни до тексту, який почув від іншого виконавця²⁹.

Залежно від конкретного завдання, що стоїть перед збирачем, а також від жанрових особливостей творів, якими він цікавиться, та контекстуальної ролі усних текстів фольклорист може вдаватися до форм активного чи пасивного спостереження та інтерв'ю. Іноді необхідне поєднання різних форм роботи, що зумовлюється дослідницькими завданнями, особливостями фіксованого тексту, його зв'язком з контекстом тощо. В одних випадках участь збирача можлива лише як пасивне спостереження (виконання дорослими казки аби приспати дитину; обмін чутками чи анекдотами, що передбачає певну конфіденційність розмови), в інших він може брати активну участь у процесі комунікації без шкоди для її перебігу, а часом створення повноцінного тексту запису чи відповідь на істотні для розуміння особливостей текстової трансмісії питання неможливі без розпитувань щодо певних аспектів побутування, джерел тексту, ставлення до його змісту тощо. Слід, однак, зауважити, що при розпитуванні відбувається кардинальна зміна

контексту, а “збурююча” роль збирача може бути настільки істотною, що це позначатиметься на автентичності запису. Не випадково І. Франко зазначав: “Поза тим, у спокійній товариській розмові мужики не люблять питань і відповідей і дивляться кривим оком на інтелігента, який би навіть у найліпшій волі захотів вести з ними розмову таким привичним для себе, а непривичним для них способом.

– Що ж то він мене на протокул бере? Або: він мене катехи випитує? – марикують собі селяни на такого розмовника, що раз у раз пристає до них із запитаннями. – Най би говорив так, як люди, а то все чогось допитується!

– Най би говорив так, як люди! Оттож-то й цікаво прислухатися, як вони говорять”³⁰.

Короткий опис загальних особливостей збирацької роботи в царині фольклорної прози, безумовно, не може дати відповіді на всі питання, що постають перед збирачем. Основну увагу при викладі було сконцентровано на тих особливостях збирання, що покликані забезпечити максимальну автентичність фіксації усних текстів та інформативність записів. Виконавська природа фольклору дедалі глибше осмислюється не лише теоретиками, а й збирачами. Це сприяє удосконаленню та підвищенню якості фіксацій, правильному формулюванню проблеми, визначенню завдань, часу, місця, середовища, об'єктів та методики і обранню найбільш доцільної техніки польової роботи.

м.Київ

1. Етнографічний вісник, 1930. – Кн. 9. – С. 2.
2. Там само.
3. Див.: ІМФЕ, ф. 8–5, од. зб. 626 б, арк. 17–17 зв. Принагідно користуюся нагодою висловити подяку керівникові групи рукописних фондів ІМФЕ НАН України п. Галині Довженок, яка привернула мою увагу до цього документа.
4. Dйgh Linda and Vбzsonyi Andrew. The Memorate and the Proto-Memorate // Journal of American Folklore. – 1974. – Vol. 87. – № 345. – P. 233.

5. Иванова Т. Г. Специфика фольклористической текстологии // Русский фольклор: Проблемы текстологии фольклора. – Л., 1991. – Т. 26. – С. 7;
- Кругляшова В. П. К истории и методике собирания преданий // Фольклор Урала: Народная проза. – Свердловск, 1976. – С. 3–4.
6. Goldstein Kenneth S. A Guide for Field Workers in Folklore. – Hatboro, Pennsylvania: Folklore Associates, Inc.; London: Herbert Jenkins, 1964. – P. 3.
7. Там само. – P. 17–18.
8. Даскалова-Перковска Л. Българската фолклорна приказка: проза или поезия? Опит за изследване формата на расказа) // Български фолклор. – 1994. – Кн. 5. – С. 45.
9. Кулиш П. Сказки и сказочники // Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – Т. II. – СПб., 1857. – С. 1–103.
10. Goldstein Kenneth S. A Guide for Field Workers in Folklore.
11. Dundes A. , Areva E. O. Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore // American Anthropologist. – 1964. – Vol. 66. – №. 6. – Part 2. – P. 70–85.
12. Goldstein Kenneth S. A Guide for Field Workers in Folklore. – P. 80–87.
13. Відзначимо лише, що Д. Бен-Амос слушно зауважив, що нема підстав оцінювати певні контексти як більш чи менш вартісні та домагатися запису саме в ситуації, вільній від чужинця-спостерігача (фольклориста), оскільки кожна ситуація формує власний контекст, а кожне виконання неодмінно відбувається в певному контексті, бо просто неможливе поза ним: Ben-Amos D. “Context” in Context // Western Folklore. – 1993. – Vol. 52, № 2–4. – P. 219.
14. Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. I. – С. 8.
15. Гиряк М. Українські народні казки Східної Словаччини. – Братислава; Пряшів: Слов. пед. вид-во в Братиславі, 1983. – С. 160.
16. Там само.
17. К. Чистов зазначав: “Тексти цієї групи жанрів леткі; вони особливо залежать від конкретних умов спілкування виконавця та слухача і щоразу імпровізуються залежно від них. Тому помиляються ті дослідники, які чекають, що текст таких оповідей, переказів чи легенд може «відстоятися» у

процесі побутування, а часто уривчасті й такі, що не мають стійкого тексту, імпровізаційні оповіді, котрі побутують, вважають неповноцінними у фольклорному смислі цього слова, результатом недбалості збирача, забудькуватості чи браку майстерності виконавця, в кращому разі – сировиною для майбутніх цілком сформованих, “відстояних”, оброблених і т. д. творів” (Чистов К. В. Современные проблемы текстологии русского фольклора: Доклад на заседании Эдиционно-текстологической комиссии V Международного съезда славистов. – М., 1963. – С. 19–20).

18. Goldstein Kenneth S. A Guide for Field Workers in Folklore. – P. 81.

19. Goldstein Kenneth S. Experimental Folklore: Laboratory vs. Field // Folklore International: Essays in Traditional Literature, Belief and Custom in Honor of Wayland Debs Hand. – 1967. – P. 71–82.

20. Танцюра Г. Записки збирача фольклору. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958. – С. 45.

21. Там само. – С. 21.

22. Такі парадокси у світовій антропології призвели до виникнення спеціальних методичних спрямувань, що дістали назву “феноменологічних”, “когнітивних”, “етичних” (на відміну від “емічних”) і спрямовані на розгляд явищ “зсередини”, з точки зору носія, а не дослідника, що часом інтерпретує їх у термінах та поняттях своєї культури. (Див. докладніше: Бернштам Т. А. Новые перспективы в познании и изучении традиционной народной культуры: (Теория и практика этнографических исследований). – К.: [Республіканська асоціація українців], 1993. – С. 12–13; Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців: (Когнітивна антропологія). – К. 2000.

23. Никифоров А. И. К вопросу о методах научного собирания произведений устной народной словесности // Известия Русского Географического общества. – 1928. – Т. LX, вып. 1. – С. 88.

24. Танцюра Г. Записки збирача фольклору. – С. 8–9.

25. Головну рису методики образно підкреслює її англійська назва, що визначає її як методику “пилососа” (“vacuum cleaner” collecting) (Goldstein Kenneth S. A Guide for Field Workers in Folklore. – P. 133–138).
26. Никифоров А. И. К вопросу о методах научного собирания произведений устной народной словесности. – С. 86–87.
27. Танцюра Г. Записки збирача фольклору. – С. 66.
28. Там само. – С. 66–71.
29. Див.: Goldstein Kenneth S. A Guide for Field Workers in Folklore. – P. 139–140.
30. Франко І. Я. *Bel parlar gentile* // Зібр. творів: В 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 37. – С. 8–9.

МАЄРЧИК М. ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМА ДОСТОВІРНОСТІ Й ПОРОЗУМІННЯ // Народна творчість і етнографія. – 2003. - №5-6.

Вся історія теорії етнографії і польових досліджень є по суті безперервним пошуком способів більш точного записування, адекватного розуміння повідомлень респондентів. Опираючись на працю сучасного вченого Джеймса Кліффорда [Clifford 1996] згадаємо кілька основних пунктів цього пошуку.

У 20-ті роки вперше появились професійні, з університетською освітою польові етнографи. Королем методів був визнаний метод включеного спостереження, коли етнограф їхав у поле, до тубільних культур, де жив поміж аборигенів, приймав участь у їхньому житті, спостерігаючи за ними й досліджуючи їх. Досвід дослідника був тим об'єктивом, через який заломлювався потік даних про цю культуру. Досвід ставав єдиним аргументом і доказом правильності спостережень і розуміння культури. Пізніше було вказано на внутрішню суперечність назви “включене спостереження”, чому назву було перефразовано в термінах герменевтики – метод “досвіду й інтерпретації”. Поступово наголос з досвіду остаточно був перенесений на інтерпретацію. Тепер почали вважати, що дослідник як літературний критик читає і тлумачить культуру, укладаючи різні її мотиви в логіку єдиної ідеї.

Критика методу “включеного спостереження” апелювала до того, що досвід не є науковою категорією, досвід надто суб'єктивний, надто індивідуалізований, і як визначити рівень відчуження і адекватність відчуттів етнологів?

Пізніше, дослідники – прихильники герменевтичних підходів – застановляють, що інтерпретації передують текстуалізація. Вчений був визнаний не спостерігачем й інтерпретатором, а текстуалізатором культури. Появились категорії дискурс і текст. Почали звертати увагу на контекст і на

респондента. Дискурс – це те, що відбувається в реальному часі між двома людьми, дискурс вимагає вживання займенників “я” і “ти”, дискурс передбачає реальну присутність. Текст – є фіксованою формою дискурсу.

Було також звернуто увагу на респондента. Зокрема на те, що респондент не тільки відтворює, але й творить фольклорний текст. Врешті-решт, розглядаючи культуру як набір текстів і підкреслюючи творчо-поетичне начало колективних церемоній та виконавства, інтерпретативна антропологія насправді значно доклалася до зниження авторитету етнографії. Більше ані досвід дослідника, ані аналітичне опрацювання цього досвіду не розглядалися як достовірні. Неухильно формувалося розуміння етнографії не як досвіду й інтерпретації “іншої” дійсності, а радше як процес переговорів між суб’єктами. Таким чином, парадигма досвіду й інтерпретації поступилася місцем дискурсивній парадигмі діалогу і поліфонії. Ціла серія етнографічних монографій була подана у формі нескінченних діалогів з інформаторами.

Теренова робота великою мірою складається з подій мовних; але мова, згідно з Бахтіним “...по суті перебуває на кордоні поміж своїм і чужим. Слово мови є словом наполовину ще чиймось”. Отож, слова в етнографічних працях не можуть бути інтерпретовані монологічно, як авторські твердження або інтерпретація абстрактної, текстової дійсності. Мова етнографії проникнута іншими суб’єктивностями і особливими контекстуальними нюансами, бо кожна мова, згідно з Бахтіним, є “реальною гетероглосною картиною світу”.

У 80-ті роки активно розвинулася думка про те, що в процесі етнографічного діалогу не вчений вивчає культуру, а співрозмовники разом витворюють спільне розуміння дійсності (хоч учасники діалогу переконані, що ознайомлюються з реаліями співрозмовця). Себто, не етнограф вивчає дійсність аборигена, а разом зі своїм респондентом вони синтезують цю реальність. Що ж тоді представлене в етнографічних текстах і наскільки це репрезентує культури туземців? Наскільки в цих текстах проявлений світогляд самого автора, а не аборигена.

Нарешті були також висунуті зауваження, що разом з діалогічним процесом відбувається й інший, більш складний, адже цілком зрозуміло, що упродовж довготривалих досліджень за змістом і ходом роботи вченого пильно стежили і на них істотно впливали аборигени. Чимало етнографів відзначали, що часом в делікатний спосіб, а інколи й насильно інформатори корегували або обмежували процес дослідження. Процес тиску на антрополога чудово висвітлив у своїй праці 1980 року “Ілонготські мисливці за головами” Ренато Росалдо. Росалдо прибув на філіппінське високогір’я з наміром досліджувати соціальну структуру; однак, попри свою нехіть вимушений був вислуховувати нескінченні оповіді ілонготів про місцеву історію. З відчуття обов’язку, покірливо, мовби в стані трансу, записує він оповіді, заповнюючи нотатник за нотатником текстами, які вважав цілковитим непотрібом. Тільки повернувшись з експедиції, безперервно переглядаючи записи, він усвідомив, що ці незрозумілі казки насправді забезпечили йому остаточний вибір теми: культурно відмінне відчуття наративу й історії ілонготів. Акцентація у випадку Росалдо отого “записування під диктовку” категорично поставило щонайважливіше питання: “А хто власне є автором нотаток з терену?”, якщо антрополог просто пише під диктовку, до того, інколи під сильним тиском респондентів.

І нарешті про нескінченні етнографічні тексти-описи, транскрипції та інтерпретації різних місцевих “авторів”. Як зробити видимими ці авторські точки зору? Наскільки адекватним є текст, який представляє точки зору різних авторів під іменем одного?

Українська етнографія практично не переймалася подібними проблемами з кількох причин. По-перше, в 30-ті роки, коли проблема достовірності зібраних професіоналами польових матеріалів оформлялася в науковий дискурс – українська етнографія була в процесі знищення. По-друге, пізніше українська етнографія займалася вивченням переважно свого етнічного культурного простору, що мало б гарантувати адекватність

сприйняття, глибину розуміння і робило неактуальними проблеми культурного релятивізму.

Тим не менше, нам видається, наведені нижче приклади непорозумінь між респондентом і етнологом є не стільки винятками, скільки типовими ситуаціями польових досліджень.

Розглянемо дві групи випадків. Перша, коли респодент не розуміє етнографа. Другий – етнограф не розуміє респодента.

Етнографи інтуїтивно вже знають, аби досягти порозуміння, дослідник бодай частково намагається імітувати мову респондента, навіть якщо це, на його думку суржик, не кажучи вже про необхідність використовувати такі назви предметів, дій, чи явищ, які побутують на цій території і звичні для опитуваного. Це важливо не тільки для того, аби інформатор розумів, про що питають. Адекватне питання, з використанням звичних назв та слів актуалізує історичну пам'ять респондента, дозволяє йому включитися в необхідний пласт свого інформаційного поля. З цього огляду цілковито непродуктивним виглядає метод опитування через універсальні питальники, де не враховано специфіку регіону, району, села і самого респондента. Така інформація мало забезпечує наукові інтереси. До того ж, строго структуроване інтерв'ю не дозволяє респонденту заглибитися в нижні пласти пам'яті, коли думки „течуть”, побуджуючи одна одну, а сам респондент потрапляє в роль екзаменованого.

Невміння швидко перелаштуватися на діалект, чи навіть суржик респондентів призводить до ситуації, в яку ми потрапили на Полтавщині, де респонденти похилого віку практично не розуміли наших запитань, незважаючи на те, що ми докладали всіх зусиль, аби стати зрозумілими (цей феномен не повторився під час експедицій в Херсонську, Луганську чи Донецьку області). Дійшло до того, що довелося скористуватися послугами місцевої людини, яка адаптовувала наші запитання до мови респондентів. Наприклад, ми мали намір спитати, в який спосіб відбувалося запрошування на весілля. Намагаючись респондентові пояснити запитання, довелося

перерахувати цілий ряд синонімів – як запрошували, звали, гукали, кликали, на весілля, на що відповідь була приблизно така: “Шо це вона хоче, не пойму я ніяк” “не розумію я, шо вона пита”, “Ну як же ж не стане ж же ж гукать. Заходили гарненько в хату, кланялися і просили”. Схоже, всі інші використані нами дієслова асоціювалися в респондентів з криком.

Один з найкумедніших випадків стався в Карпатах, в селах Великоберезнянського району, мовно дуже близьких середовищу, де я виросла. В коло інтересів під час польової роботи входила дівоча мантика, однак тільки наприкінці експедиції вдалося знайти адекватну форму для запитання. Спочатку діалог складався приблизно так:

– Бабко, а дівчата в вашому селі гадають?

– Но та чом би не гадали.

– А як гадають?

– Но та я знам як! Посідають собі вже понад вечір по лавках, та й гадають.

Я розуміла, що респондентка мала на увазі думають, в сенсі „думу гадають”. Тоді ми переформулювали запитання:

– У вас в селі на Андрія ворожать?

Таке запитання респонденти сприймали насторожено, відповідали неохоче, переходили на шепіт, говорили про те що ворожки крадуть в корови молоко або й взагалі відмовлялися говорити на цю тему: “Може хтось ворожить, я не знам. Я до церкви хожу”. „Ворожіння”, вочевидь, розглядалося як заборонена, нечиста справа.

Нарешті ми сформулювали питання так: “Що у вас роблять дівчата на Андрія”, тоді респондентка жваво відповіла – “Дівки мантижуть” (Закарпаття, с. Гусне.).

Ще один приклад непорозуміння між респондентом і етнографом: (Херсонащина, с. Ліві Саги):

– Як купаеш – дитина бистро росте. У нього ж косточки розпарюються, розпарюється все. Головочку його тута міряеш. Бо є ж же ж у людей такі

длінні голови, а то береш його, береш [імітує, ніби обмацує голову довкола – М. М.] – і вирівнюється головка.

Я питаю: – Притискають головку? Пригладжують?

– [Роздратовано] Не пригладжують же ж! Кажу, коли вона розпариться, береш головку отак во, єслі вона довга, як плеската – отак о береш. Воно ж м'якесеньке! Ну не так же ж давити з усієї сили, шо придави, щоб воно і видихнулося.

Моє уточнення, сформульоване неадекватними для опису дій при купанні дитини словами, респондентка зрозуміла як справжню загрозу для немовляти.

Розглянемо інші ситуації, коли етнограф не до кінця, або зовсім хибно розуміє респондента.

Тут певний інтерес складають праці Петра Богатирьова. В тих місцях, де вчений подає паралельно фразу діалектом і її переклад, увиразнюється не достеменно точне розуміння вченим респондентів. Хоч виявлені неточності і не спотворюють суттєво сенсу, вони однаково прикметні, оскільки відображають як непомітно вкрадаються помилки в розуміння співрозмовника, коли існує хоч незначний мовний бар'єр. Так, наприклад, автор фіксує оповідь про те, як помирає чарівник. Діалектом це зафіксовано так – “по 5 дній б'є ним горі”. В самій фразі присутня помилка – очевидно респондент казав, “днів”, невласлива місцевому діалектові форма дній можливо була „почута” Богатирьовим через близькість до російського дней. Сама фраза значить, що інколи і п'ять днів людину підкидувало, трусило. Переклад Богатирьова “Непонятная сила по пяти дней бьет и поднимает его вверх” [Богатырев 1971:245] є доволі приблизним. Або, скажімо, фраза “аби серенчу мала дитина”, що значить “щоб дитині везло, таланило”, Петр Богатирьов перкладає “чтобы он был счастливым” [Богатырев 1971:251], що близько, але не те саме. Нарешті, в оповіді про дводушника, який після того, як йому відрізали голову став кричати “Ци іззілисте мня?” Богатирьов перкладає “Зачем вы меня извели?», вочевидь через близькість українського

звісти і російського извести. Фразеологізм „іzzів ись ня” в діалекті означає – “дістав мене”.

Безпрецедентним є запис аматора в теренах, випадкового свідка бойківського похорону Гаврила Ченгері, який цитує слова голосіння: “Ой Бойку мій, Бойку!” , а в дужках відразу додає – “Бога звать Бойком” [Ченгері 1934:62]. Незвикле до місцевого говору вухо гостя не вловило характерне для Бойків – Богойко, сонейко, квітойки тощо, натомість автор приписав Бойкам своє розуміння їх тексту.

Подібних ситуацій приблизного, або й зовсім неточного розуміння респондентів етнографом, або етнографа респондентом можна нанизувати чимало. Незважаючи на спільний культурний простір, все ж стоїть питання про порозуміння між респондентом і дослідником; це може стати темою окремих наукових досліджень.

Література.

Богатырев 1971. Богатырев П. Магические действия, обряды и верования Закарпатья // Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. – Москва: Искусство, 1971. – С. 167–297.

Ченгері 1934. Ченгері Г. Похорон в Нижніх Ростоках округу Веречанського // Подкарпатська Русь. – Ужгород, 1934. – Р. XI. – С. 62–63.

Clifford 1996. Clifford J. The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art. – Cambridge, Harvard University Press, 1998. – 408 p.

ГРІНЧЕНКО Г. УСНА ІСТОРІЯ — ТЕОРІЯ, МЕТОД, ДЖЕРЕЛО // Невигадане: Усні історії остарбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Грінченко. – Х.: Видавничій Дім „Райдер”, 2004. – С. 10-32.

Актуалізація використання терміна „пам’ять”, ускладнення семантичного поля цього поняття й формування дискурсу пам’яті, коли із категорії індивідуальної пам’ять перемістилась в категорію структури – соціальної, колективної, суспільної і т. ін., перетворилася в пам’ять „з великої літери”, набір соціальних практик й артефактів, є характерною рисою сучасного соціально-гуманітарного знання. Виникненню й загостренню дискусії навколо дискурсу пам’яті в рамках історичної науки, розгляданню пам’яті як категорії історичного пізнання й усної історії як методу її дослідження передувало усвідомлення необхідності знайдення адекватної відповіді на інтелектуальні виклики епохи постмодернізму, насамперед лінгвістичного, коли попередні „класичні” моделі історичного пояснення й відповідний методологічний інструментарій виявилися недостатніми, що в свою чергу й зумовило формування нового методологічного синтезу (майже нової наукової парадигми) як найважливішої умови досягнення такого знання, що відповідає сучасній епістемологічній ситуації.

Такі поняття як звичай, запам’ятовування, комеморація, створення образів, репрезентація й традиція, що до цього розглядались окремо в різних дисциплінах, в останнє десятиріччя стали предметом міждисциплінарного дискурсу[i], а використання таких концептів як колективна, культурна, історична пам’ять, комунікативна традиція, суб’єктивна реальність на ін. поряд із визначенням “непрозорості” соціальної реальності, яка не має прямого й безпосереднього відображення в джерелах, по-новому структурували і об’єкт, і дискурсивний ряд історичного дослідження.

Перша систематична концепція колективної пам’яті була викладена в працях французького соціолога Моріса Хальбвакса[ii] задовго до того, як ця тема зацікавила істориків. Науковець-еклектик, учень Е. Дюркгайма,

професор Страсбурзького університету, який трагічно загинув у Бухенвальді в березні 1945 року, він звертається до проблеми пам'яті в період між двома світовими війнами, висунувши, за словами Патріка Хаттона, “надзвичайно оригінальний аргумент” про соціальний контекст колективної пам'яті і повну залежність індивідуальної пам'яті від пам'яті колективної. Його ідея полягає в тому, що індивідуальні образи минулого, особисті спогади та суб'єктивні ремінісценції обумовлені їхнім розміщенням у концептуальних структурах, визначених певною спільною, і мають свій соціальний вимір, оскільки вплетені в розуміння минулого, набуто цією спільною. Взагалі вся “теорія пам'яті” була відведена Хальбваксом колективній пам'яті, для нього пам'ять завжди і всюди соціально обумовлена й маркована, він відхиляє індивідуальність навіть на рівні сприйняття й формування образів пам'яті — процес запам'ятовування, починаючи з обрання об'єкта й технології сприйняття, суто соціальний, і навіть, якщо й належить індивіду, то тільки декларативно, номінально, опосередковано, через його (індивіду) приналежність до соціуму.

Складний процес взаємодії спогаду й повторення як основа функціонування пам'яті, на думку Хальбвакса, призводить до виникнення узагальнених ідеальних образів і на їхній основі концептуальних схем або “соціальних меж” — тих *cadres sociaux*, що автор виніс у назву своєї книги, — в яких вимушені розміщуватись індивідуальні спогади. Кожна соціальна група створює пам'ять про своє минуле, що в свою чергу формує й відображає ідентичність даної групи відносно інших груп. Колективна пам'ять простягається далеко за межі автобіографічної (індивідуальної) пам'яті й забезпечує трансляцію знань про минуле від одного покоління до іншого, а її здатність зберігатися в часі залежить від впливу групи в суспільстві. У випадку залишення старою елітою (або іншою домінуючою спільною) історичної сцени, образи минулого можуть бути замінені новими образами, що належать новій соціальній групі, яка досягла влади, і саме ця “непередбачливість” минулого дала згодом історикам-постмодерністам

можливість розглядати історичну пам'ять як функцію влади, що визначає, як треба подавати минуле, а проблему історії як проблему “політики комеморації[1], тобто, ... ідентифікації й описання тих подій, ідей та особистостей колишнього часу, які обираються посередниками влади для зберігання в пам'яті”[iii].

Наступна ідея Хальбвакса, яка стала імпульсом для подальших досліджень також переважно в межах постмодерністської історіографії, полягає в обґрунтуванні “граничної опозиції” між пам'яттю та історією. Історія починається там, де закінчується пам'ять, вона має справу з минулим, очищеним від “живої” пам'яті, являючи собою об'єктивне, не піддане соціальним впливам наукове знання, що будується на документальних свідоцтвах. “Пам'ять має справу зі звичайними подіями, які відбуваються завжди. Історія пов'язує себе з визначними подіями, які трапляються раз і назавжди. Образи, відновлені пам'яттю, мінливі й невловимі, тим часом як історичні дані надійні й достовірні[iv].

Повертаючись до проблеми комеморації в теоретичних побудовах Хальбвакса, зупинимося ще на одному положенні, яке стало відправною точкою наступних історичних досліджень колективної пам'яті, а саме — зусилля суспільства знайти форму своєму досвіду, уявленню та ідеям набувають форми різноманітних репрезентацій, зафіксованих в іконографії та дискурсі, тобто в комеморативних формах, характерних для даного суспільства. Відкидаючи при цьому можливість опису почуттів, думок і намірів людей, Хальбвакс однак вважав можливим дослідження історії змін окремих образів минулого, в яких колись жила колективна пам'ять.

Ідеї М. Хальбвакса знайшли своє втілення як у практичних дослідженнях, так і в сучасних теоретичних шуканнях, присвячених концепту пам'яті. Серед останніх треба згадати відомого німецького єгиптолога професора Я. Ассмана[v], чия теорія “культурної пам'яті”[2] базується на її соціальній обумовленості, що було запропоновано М. Хальбваксом. “Поняття “культурна пам'ять” торкається зовнішнього виміру

людської пам'яті. Пам'ять сприймається, перш за все, як суто внутрішній феномен, локалізований в мозку індивіда, як тема психології мозку, нейрології та психології, а не історичних наук про культуру. Але те, що сприймає пам'ять змістовно, як вона організує цей зміст, як довго вона в змозі утримати його, є більшою мірою питанням не внутрішньої потужності й регулювання, а зовнішніх, тобто суспільних і культурних умов”[vi].

У Ассмана культурна пам'ять є частиною пам'яті колективної, другою складовою якої є пам'ять комунікативна. Під комунікативною пам'яттю автор розуміє спогади сучасників подій, орієнтовані на нещодавнє минуле, що транслюються в межах 3–4 поколінь і підсилюються практикою щоденного спілкування; культурна пам'ять орієнтована, на думку Ассмана, на визначне для спілки минуле у вигляді образів і традицій, які ретельно добираються, кодуються і підтримуються церемонією, святом, ритуалом. У формі це таблиці виглядає так:[vii]

Комунікативна пам'ять

Культурна пам'ять

Зміст

Історичний досвід у межах індивідуальних біографій

Міфічна первісна історія, події абсолютного минулого

Форми

Неформальна, слабо оформлена, природна, виникає в інтеракції, пов'язана з повсякденністю

Заснована, високий рівень оформлювання, церемоніальна комунікація, свято

Засоби інформації

Живі спогади в органічній пам'яті, досвіді та поголосці

Міцні об'єктивації, традиційне символічне кодування/інсценування в слові, образі, танці та ін.

Структура часу

80–100 років, пов'язана з горизонтом сучасності 3–4 поколінь

Абсолютне минуле міфічного початкового часу

Носії

Неспецифічні, свідки с поміж членів спілки, згуртованої спільними спогадами

Специфічні носії традиції

Критика моделі колективної пам'яті Я. Ассмана зосереджена навколо протиставлення ним ознак і стратегій комунікативної й культурної пам'яті, але само виділення та опис комунікативної пам'яті приводить до розуміння механізмів формування дискурсивних стратегій окремих колективів і груп[3], зокрема груп зі схожим досвідом колективного страждання або переслідування, в нашому випадку — колишніх оstarбайтерів Третього рейха, чий досвід і пам'ять, на відміну, наприклад, від пам'яті про блокаду Ленінграду, ніколи не були складовою частиною офіційної пам'яті радянського суспільства про Велику Вітчизняну війну, а страх, що сформувався в післявоєнні роки у відтвореннях минулого досвіду, і усвідомлення невизнання цього досвіду офіційною ідеологією і пропагандою призвели до його “придушення” в пам'яті, до “свідомого забування” багатьох епізодів при збереженні розпливчатого й „загального тла” прожитих років.

Повертаючись до концепції колективної пам'яті, запропонованої М. Хальбваксом, необхідно зазначити, що блискучою практичною реалізацією його теорії став широковідомий проект П'єра Нора “Простори пам'яті”[viii] — історія колективної пам'яті Франції, розкрита через її образні репрезентації. Розглядаючи образи французької республіки ХІХ ст., образи французької нації ХVІІІ та ХVІІІ ст. й образи народної культури середньовічної Франції, Нора розрізняє республіку, націю і Францію як

категорії пам'яті, показуючи, як у межах кожної з них сприймалася національна ідентичність. Ці три репрезентації і складають, на думку автора, історичну ідентичність Франції в сучасну епоху, коли історики “більше не прославляють націю — вони вивчають її славу”.

Згідно з його теорією колективна пам'ять концентрується й репрезентується в так званих “місцях пам'яті”, які не є суто географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується й комеморизується пам'ять суспільства. Головна функція цих “місць” (чи просторів) — збереження групової пам'яті, ними можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, що оточені символічною аурою. Ці місця мають перш за все суто символічне значення, і це значення може змінюватися завдяки незчисленным індивідуальним чи груповим стратегіям. Варто підкреслити наступну ідею автора — створення й усвідомлення індивідами “місця пам'яті” є одним із головних чинників формування групової ідентичності; а вивчаючи зміну “місць пам'яті”, можна отримати уявлення про зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи. Ці зміни можуть відбуватися, наприклад, шляхом забуття й витискування певного “місця” із пам'яті, чи навпаки — шляхом реанімації забутого символу, ідеї, події. Для нашого дослідження принциповим стає третій вид можливих змін *lieux de memoire* — коли їхнє значення змінюється протягом часу, коли ці місця, залишаючись збереженими в людській свідомості, набувають зовсім іншого змістового навантаження.

В цілому після першого систематичного обґрунтування концепції колективної пам'яті М. Хальбваксом, усі наступні дослідження цього феномена так чи інакше продовжують, розвивають чи критикують основні положення його теорії, перш за все взаємозв'язок індивіда й суспільства в “просторі пам'яті”, розгляд пам'яті як знаряддя влади, відношення між пам'яттю й історією. Так, наприклад, відповідно до теорії народної пам'яті, розробленої Центром досліджень сучасної культури університету міста

Бірінгем[ix], надання змісту минулому (його “виробництво” в буквальному перекладі) відбувається через суспільні (народні) репрезентації й індивідуальну пам’ять, при цьому на рівні спілки репрезентації опосередковують офіційно–інституціоналізовану “домінантну” пам’ять, а пам’ять “повсякденного рівня” — так звані “особисті культурні форми”: листи, щоденники, альбоми фотографій та колекції якихось речей, з якими асоціюється минуле. Дослідження народної пам’яті, на думку співробітників Центру, має включати в себе вивчення двох видів взаємозв’язків — між пам’яттю–домінантою (враховуючи академічну науку) й неофіційною пам’яттю–опозицією соціуму (усуненої правлячої еліти, наприклад) з одного боку, й сучасним суспільним дискурсом та “індивідуальним почуттям минулого”, що генерується повсякденною культурою, з другого. Одне з центральних місць у цій теорії займають “незручні”, “замовчувані”, “неофіційні спогади індивідуального рівня”. На думку авторів теорії народної пам’яті, людина складає, створює свої спогади для того, щоб надати сенсу своєму минулому й теперішньому життю. Цей процес пролонгований, заснований на постійній взаємодії й взаємовпливі досвіду і його осмислення, особистої й колективної пам’яті. Ми створюємо наші спогади таким чином, щоб вони давали нам можливість почувати себе комфортно, зберігали внутрішній спокій і самовладання. Створення таких “безпечних” спогадів, з одного боку, процес індивідуальний, з іншого — суспільний і публічний, бо спогади створюються таким чином, щоб вони відповідали прийнятним для суспільства образам і поняттям. У протилежному разі людина знаходить притулок у вузькому колі людей зі схожим життєвим досвідом — у соціально чи політично маргінальній аудиторії. Це положення прекрасно ілюструє дослідження відомого фахівця з усної історії, співредактора британського спеціалізованого журналу “Усна історія” Алістера Томсона, присвячене пам’яті про австралійців, які брали участь у Першій світовій війні в складі Австралійського й Новозеландського армійського корпусу (АНЗАК), і тій боротьбі за пам’ять, яка розгорнулася в суспільстві навколо так званої

„легенди про АНЗАК”[x] – офіційної версії історії і героїки корпусу, з якої були виключені ті, чий особисті спогади суперечили глянсовим малюнкам штапованих образів пам’ятних торжеств і ритуалів, а необхідність відповідати образу солдата-ветерана АНЗАКУ, створеному в суспільній свідомості, породила перероблення особистих спогадів та їх пристосування до визначеного стандарту.

Забігаючи наперед і випереджаючи наші висновки стосовно специфіки усних історій колишніх остарбайтерів, що склали цю книгу, відзначимо, що для нас положення про створення безпечних спогадів є важливим, тому що усні історії остарбайтерів являють собою комплекс спогадів “проміжного роду”. Вони ще не позбавилися замкненості й маргіальності минулих років, тієї “заборони на пам’ять”, яку наклала на них офіційна ідеологія радянської доби, але в той же час вони поступово стають прийнятними для суспільства, знаходячи свою нішу в межах пострадянського історичного дискурсу. І якщо ми характеризуємо особливості усних історій остарбайтерів, то саме це положення є основною детермінантою їхньої специфіки.

Спектр сучасних досліджень феномена пам’яті надзвичайно широкий — від вивчення мовних практик, конституюючих і регулюючих соціальну дійсність, і дискурсивному методу аналізу історичних джерел, який на цьому базується, до дослідження практик поведінкових і тілесних, так званої “мнемоніки тіла”[xi]; від обґрунтування заперечення існування в культурі нового часу “живої” і “справжньої” пам’яті, на зміну якій прийшов “тероризм пам’яті історизованої (П. Нора)[xii], до розгляду історії і пам’яті як форм відображення історичної культури, історії як мистецтва пам’яті (П. Хаттон)[xiii], та визнання академічної історії “колективною пам’яттю у вік науки” (Л. Нитхаммер)[xiv].

Але всі ці зміни й реінтерпретації, процеси конструювання нових символів і значень, механізми переоцінки цінностей і вплив соціальних і політичних стереотипів на індивідуальні зразки сприйняття, стратегії комунікування пам’яті в повсякденному житті дає нам можливість

проаналізувати усна історія, головним предметом якої є суб'єктивний досвід окремої людини. Інституціоналізація усної історії як окремого методу історичних досліджень відбулася в країнах Америки й Західної Європи в 60–70-ті рр. минулого століття[xv], і її успіх у науковому світі не підлягає сумніву. Десятиліття існують Міжнародна асоціація усної історії, Асоціація усної історії США, Товариство усної історії Великої Британії й багато інших[4], кожна з цих інституцій має власне видання[xvi].

Особливостям усної історії та її епістемологічним проблемам присвячені сотні статей і десятки спеціальних монографій, огляд яких уже не раз ставав темою окремого дослідження[xvii]. В них порушуються питання вірогідності й суб'єктивності, креативного характеру інтерв'ю як історичного джерела, співвідношення офіційної історії й колективного vs індивідуального переживання цієї історії, обумовленості особистих спогадів приналежністю до тієї чи іншої соціальної групи і пов'язаних з цим особливостей саморепрезентацій, міждисциплінарного характеру усної історії та її місця в “історіописанні” в цілому.

Стисло й лаконічно сформулював завдання усної історії Пол Томпсон — “повернути людям, які робили й переживали історію, центральне місце в ній, даючи їм можливість заговорити на повен голос”[xviii]. Усна історія, яка в середовищі позитивістських історичних категорій спочатку стояла окремо, вперше запропонувала комплексне вивчення того, що, говорячи мовою З. Фрейда, придушувалося й витискувалося традиційною історіографією, — проблеми суб'єктивного спогаду, особистого осмислення пережитого і відповідальності індивіда за його “місце в історії”, примушуючи історика “з височини історичних теорій ... опуститися на землю — до незграбно індивідуальних людських життів, що лежать в їхній основі”[xix].

Усній історії, за влучним зауваженням Алессандро Портеллі, нерідко приписують ті претензії, яких не було й немає, — “щоб потім нікому не важко було б спростувати ці претензії”[xx]. Відбувається це найчастіше через некоректне ототожнення усної історії як методу з предметом історичного

дослідження в цілому, а сам термін “усна історія” тільки ускладнює цю ситуацію, бо “... передбачає хибну аналогію з відокремленими вже галузями історичної науки — історією економіки, сільського господарства, медицини, права та ін. Але усна історія не може бути повноправним “розділом” у межах історичної науки — це методика, яку можна використовувати в будь-якій її галузі. В самому терміні закладений і навіть передбачається елемент відбруньковування, тоді як насправді кожному, хто хоч скільки-небудь займався польовими усно-історичними дослідженнями, очевидно, що пошуки усних джерел — це діяльність, що вказує на взаємозв’язок усіх галузей історичної науки, а не на відмінності між ними”[xxi].

За нашим глибоким переконанням, головна особливість усної історії полягає в тому, що вона не стільки переставляє акценти, скільки інвертує перспективу — те, що знаходилось на периферії традиційного історичного дослідження, стає його головним питанням, і “риторична драма” усного свідчення, покликана раніше лише для того, щоб виправдати або проілюструвати непорушність істини, що довірена паперу (чит. — “офіційному” документу), перетворюється на самостійне історичне джерело, надаючи внаслідок цього можливість повернути право тим, хто прожив життя в історії, брати участь у її дослідженні й оцінюванні.

Усна історія постає тим крихким містком, який поєднує фізичну реальність того, що відбулося, з нашими сьогоденніми емоціями, тут концентрується той значущий для людини досвід минулого, який заново переживається у теперішньому, передаючи й інтерв’юваному, й інтерв’юєру почуття, з одного боку, єдності минулого й теперішнього, з іншого — їхніх відмінностей, і саме активний спогад усного інтерв’ю є засобом усвідомлення цієї єдності й відмінності.

Усна історія також дозволяє подолати традиційний скепсис професійного історика до “обивательських балачок” і породити чуйність і критичний інтерес до спогадів “непрофесіоналів”, а відповідно й певну стриманість у наступних інтерпретаціях тієї чи іншої події, явища або

процесу. За образним зауваженням Пола Томпсона “якщо вивчення пам’яті навчає нас, що всі історичні джерела з самого початку пройняті суб’єктивністю, жива присутність цих живих голосів із минулого також стримує нас у наших власних тлумаченнях, дозволяє, навіть зобов’язує нас перевіряти їх думками тих, хто завжди, в найголовнішому, знає більше нас... Ми не можемо зробити висновок, що батьки не відчували сильних страждань, коли помирали їхні діти, з тієї причини, що дитяча смертність була звичним явищем, не спитавши про це самих батьків”[xxii]. Вплив усних джерел на окремі галузі історичних досліджень, їхнє комплексне застосування поряд з традиційними документальними матеріалами і, як наслідок, їхній вплив на сам спосіб написання й вивчення історії П. Томпсон аналізує в окремому розділі “Голосу минулого” – “Досягнення усної історії”[xxiii]. На сьогоднішній день ця робота відомого британського вченого, визнаного фахівця в галузі усної історії, редактора-засновника журналу “Усна історія” й директора Національної колекції життєвих історій у національному архіві звукозаписів Великої Британії, тричі перевидана, в 2003 році перекладена російською мовою й надрукована в московському видавництві “Весь мир”, є кращим систематичним дослідженням теоретичних аспектів і методичних підходів, історіографічного аналізу й практичних рекомендацій з проведення усно-історичних досліджень.

Декілька разів перевидавався й збірник найвідоміших усно-історичних досліджень “Oral History Reader” — “Хрестоматія з усної історії” за редакцією керівника усно-історичного відділу Британського національного архіву звукозаписів Роберта Перкса й вищезгаданого Алістера Томсона[xxiv]. Статті згруповані тематично й являють собою критичні дослідження методу усної історії, практичні рекомендації й аналіз проведених інтерв’ю, роздуми про інтерпретативний потенціал і можливості, способи використання усних свідоцтв при написанні історичних досліджень. Деякі з робіт, що були подані в “Oral History Reader”, ввійшли до першої на пострадянському просторі хрестоматії з усної історії, виданої Європейським університетом в

Санки-Петербурзі[xxv], до якої зібрані дослідження провідних фахівців у галузі усної історії – Алессандро Портеллі, Пола Томпсона, Алістера Томсона, Тамари Харевен, Луїзи Пассеріні та ін. Не ставлячи перед собою завдання історіографічного аналізу, зазначимо, що справжньою подією у вітчизняній усній історії став вихід першого в Україні збірника „Усна жіноча історія. Повернення”[xxvi], де представлені усні історії жінок з різних регіонів України, вікової категорії 70-90 років, які пережили кризові суспільно-політичні ситуації в радянський і перехідний періоди. Матеріал, зібраний співробітниками жіночого центру „Спадщина”, дає уявлення про унікальний особистий досвід, про різноманітні позиції й моделі поведінки жінок, про формування ідентичності в контексті тоталітарного минулого, про роль жінок в історичному процесі, про їхній значний внесок у становлення державності України, підтверджуючи, на думку укладачів те, що жінка завжди була суб’єктом історії.

При всій різноманітності тематики усно-історичних розвідок одне з центральних місць належить використуванню даного методу в дослідженнях, присвячених історії війн і збройних конфліктів, де, поряд зі зміною тематики внаслідок розширення кола явищ, що вивчаються, стало можливим співставлення офіційної історії з історіями особистих трагедій, переживань і відчуттів не тільки солдатів і офіцерів – безпосередніх учасників бойових дій, але й їхніх дружин, дітей, матерів і подруг. Хрестоматійними вже стали відомі дослідження Л. Пассеріні[xxvii] та А. Портеллі[xxviii], А. Томсона[xxix] та Р. Фрейзера[xxx], Л. Нітхаммера та А. фон Плато[xxxi].

Величезний внесок у вивчення історії і психології війн і збройних конфліктів, з використанням серед інших методу усно-історичного інтерв’ювання, зробили дослідження провідного наукового співробітника Інституту російської історії РАН, дійсного члена Академії військових наук, доктора історичних наук Олени Сенявської[xxxii]. Окрім того, що усні свідчення повсюдно цитуються в роботах авторки, в додатках до монографії

„Людина на війні” вміщений опис авторської методики й розроблених „Питань для інтерв'ю з учасниками збройних конфліктів ХХ століття”[xxxiii], а в додатку до книги „Психологія війни”, крім авторського питальника – також зразки анкет і питальників для глибокого інтерв'ю, які застосовувалися в ХХ ст.. військовими психологами, соціологами й медиками, починаючи з російсько-японської війни і закінчуючи Афганським конфліктом[xxxiv].

У відповідності до запропонованого Оленою Сенявською методу передбачається, щоб глибокому інтерв'ю передувало анкетне опитування, подібне „багаторівневе” дослідження дозволяє отримати значний масив відповідей на формалізовані запитання протягом анкетування, а потім – розгорнуте пророблення найважливіших проблем у процесі глибокого інтерв'ю. Окрім того, респонденти заздалегідь готуються до „занурення в минуле”, а дослідник отримує можливість співставлення й уточнення інформації, зібраної на різних етапах дослідження. Усно-історичне інтерв'ю відбувається у вільній формі за складеним питальником, але з повним правом для респондентів відповідати лише на ті запитання, на які вони визнають можливим. Особливістю проробленого питальника є наявність кількох блоків взаємопов'язаних запитань, які орієнтують респондента на вільні й розгорнуті спогади в тому порядку, який він вважає необхідним. Внаслідок дослідник отримує можливість аналізувати індивідуально пережиті й осмислені відомості по колу питань, що належать не тільки до об'єктивних анкетних даних про самого респондента, але й до обставин його участі в бойових діях, особливостей фронтового життя й побуту, до широкого спектра ціннісних характеристик респондента. При цьому цікаві не тільки відновлені в пам'яті події воєнного часу і думки й почуття, що виникали в той період, але й проблеми, пов'язані з виходом респондентів із війни, її вплив на їхню долю й особистість, враховуючи світогляд, ретроспективне ставлення до того, що відбувалося з ними в роки війни.

Закінчується реалізація проекту „Блокада Ленінграда в індивідуальній і колективній пам'яті мешканців міста”, що здійснювався Центром усної історії Європейського університету в Санки-Петербурзі, в роботі якого брали участь викладачі, аспіранти, випускники й співробітники університету. В межах даного проекту протягом декілька років проходив збір усних спогадів з людьми, які пережили блокаду Ленінграда – з тими, хто пережив ці роки буди достатньо дорослим і з тими, хто пам'ятає блокаду не стільки за особистим досвідом, скільки за оповіданнями старших, з тими, хто пробув у Ленінграді всю блокаду або з різних причин і в різний час був евакуйований з міста. Особливістю методу цієї дослідницької групи стало використання біографічних напівструктурованих інтерв'ю, що не обмежували оповідання блокадника хронологією війни, а надавали йому можливість самостійно „вписати” блокадний досвід в історію свого життя; а також відхід від звичайного для інтерв'ювання використання статистичної вибірки інформантів при визнанні кожного одиничного випадку репрезентативним, а кожного інтерв'ю таким, що має самостійну цінність для вивчення трагічного досвіду в житті ленінградців у 1941-1944 рр.[xxxv]

Але крім того що усна історія дозволяє почути “голос минулого”, голос тих людей, які робили й переживали історію, спростувати або підтвердити ті чи інші інтерпретації минулого, вона ще дає можливість розробки й застосування нових підходів і методів аналізу усного свідчення як історичного джерела. На сьогоднішній день існує два основних способи аналізу інтерв'ю — реконструктивний і наративний (семантичний). Основне завдання реконструктивного методу — тут переважно використовуються біографічні інтерв'ю[5] — полягає у відтворенні ситуації, середовища, соціального контексту або їхніх окремих елементів, динаміки формування й змін тих чи інших структур, інститутів і організацій на підставі оповідей про індивідуальний щоденний рутинний досвід і практику, міжособистісні взаємозв'язки, індивідуальні життєві прагнення та їхню реалізацію. Наративний метод, що більшою мірою є підходом і набором можливостей,

ніж єдиним теоретично обґрунтованим нормативним пізнавальним засобом, базується на аналізі самої оповіді, на текстуальних особливостях інтерв'ю з метою виявлення того, як оповідач сприйняв, оцінив, запам'ятав і згадав/переказав ту чи іншу подію, епізод або свій життєвий шлях у цілому.

Можливості нарративного аналізу досить великі — від значного мазка пензля рецензента (або по-школярськи примітивного переказу усної історії інформанта “своїми словами” дослідника) до суворо структурованого і формалізованого підходу інтерпретативного дискурс-аналізу[xxxvi]. Між цими полюсами пізнавальних підходів знаходиться багатий арсенал дослідницьких можливостей, які надає історична робота з текстом інтерв'ю: його тлумачення з “інтенсивно гуманітарних” позицій традиційної літературної критики, оцінка інтерв'ю з “жанрової” точки зору з визначенням стилю викладення й того, як форма оповіді впливає на її зміст, виявлення особливостей “жіночих” і “чоловічих” оповідань, взаємообумовленості офіційного й повсякденного дискурсів. При цьому робота з текстом інтерв'ю з метою вивчення “структур пам'яті”, притаманних їй штампів, стереотипів і стійких конструкцій як архетипів колективного несвідомого, символічного контексту, часової децентрації, статусу міжподійних зв'язків та ін. передбачає його розподіл на ряд текстових фрагментів — “нарративних сегментів”, що несуть певне змістове навантаження. Методика виділення цих “фрагментів повідомлення” також достатньо різноманітна й залежить від того, які питання ставить дослідник до інтерв'ю як джерела.

Так, наприклад, одним із найвідоміших і найефективніших варіантів аналізу біографічного інтерв'ю є метод, розроблений німецькими дослідниками Фрицем Шютце та Габріелою Розенталь[xxxvii]. Він оснований на герменевтичній реконструкції кожного окремого випадку шляхом аналізу життєвого досвіду людини, тобто аналізу генетичного, й аналізу самої оповіді про історію життя, тобто нарративного аналізу інтерв'ю як тексту. Подібний підхід передбачає, що в межах генетичного аналізу відбувається реконструкція подій у їхній хронологічній послідовності, а також

відтворення того змісту, який ці події мали для людини в той період, коли відбувалися. У свою чергу аналіз оповіді, або інакше текстуальний аналіз, передбачає відтворення змісту, який людина вкладає у свій конкретний життєвий досвід сьогодні, а також вивчення тієї послідовності (або конструкта), в якій події розташовуються в оповіданні зараз, у наш час.

У той час, коли генетичний аналіз усних історій націлений, перш за все, на відновлення хронологічної послідовності подій, у текстуальному аналізі головне місце посідає вивчення тематичного поля — сукупності подій або ситуацій, які в оповіданні утворюють той задній план, на тлі якого розкривається певна тема, яка знаходиться в центрі всієї оповіді. Аналіз тематичного поля передбачає реконструкцію форми і структури оповідання про життя, тобто того, яким чином розташовуються тематична і часова послідовність епізодів інтерв'ю. Для цього текст розбивається на певні блоки, в основу яких, відповідно до методу, що розглядається, покладено ряд критеріїв — зміна стилю тексту, перехід від однієї теми до іншої, зміна осіб, від імені яких ведеться оповідь. Потім відбувається фіксація послідовності окремих епізодів (=блоків, =нарративних сегментів) і їхня інтерпретація, заснована на абстрагуванні від знання подальших частин тексту і формулюванні різних значень текстуального уривка, виходячи тільки з попереднього та наявного знання. Ці значення (гіпотези) потім порівнюються з послідовностями, які йдуть далі за текстом, внаслідок чого деякі з них підтверджуються, а деякі виявляються помилковими. Мета подібного аналізу полягає у відтворенні “структури випадку”, тобто визначення закономірностей вибору (або відмови від) будь-якої лінії поведінки із низки потенціальних можливостей, відкритих для людини в конкретній ситуації, іншими словами — реконструкції можливостей у середині суспільства, середовища або інституту “відповідати” на те, що соціально відбувається.

Інтерв'ю здійснюється трьома заходами: на першому етапі дослідник дотримується тактики “невтручання” в оповідання інформатора, щоб дати йому можливість самому обирати теми оповіді й по-своєму інтерпретувати

події, відібрані ним для своєї “історії” також самостійно. Другий етап інтерв’ю передбачає з боку дослідника ставлення уточнюючих запитань для деталізації тих подій або характеристики тих діючих осіб, про яких йшла мова в ході першого “вільного” етапу. У тільки третьому заключному етапі дослідник ставить інформанту запитання, що стосуються “нарративних лакун”, пропущених обставин чи фактів, що з тих чи інших причин не були внесені наратором у своє оповідання.

Ще один підхід до аналізу інтерв’ю ми знаходимо в Кетрін Ріссман у її “Аналізі нарративу”[xxxviii], відповідно до якого дослідниця також ділить текст на смислові відрізки, розподіляючи їх потім за змістом і визначаючи таким чином ключові моменти оповідання. Критерієм вичленування змістових сегментів у К. Ріссман є “поетика мови” — інтонації, паузи, сполучники і вигуки.

На вичленуванні окремих відрізків тексту з метою дослідження принципів їхньої зв’язності основний так званий синтагматичний аналіз інтерв’ю, вихідною посилкою якого є твердження про обумовленість і не випадковість появи в інтерв’ю будь-якого змістового блоку “саме тут” і “саме зараз”. Синтагматичний аналіз дозволяє дослідити як нарративну компетенцію й причини саморепрезентації оповідача, так і тематичні домінанти й ієрархічність змістових фрагментів тексту. Для того щоб виявити характер уявлень про будь-яку подію, яка знайшла своє відображення в інтерв’ю, і визначити структуру цих уявлень, дослідники застосовують також парадигматичний тип аналізу усного інтерв’ю — виділення певної моделі, відповідно до якої окремі частини оповіді можна об’єднати в декілька груп згідно з тим, як формулюється проблема, що була заявлена в інтерв’ю[xxxix]. У свою чергу, в пошуках меж закінчених змістів окремих тематичних фрагментів інтерв’ю ми пропонували розподіл усього транскрибованого тексту інтерв’ю на ряд текстуальних фрагментів, що несуть певне змістове навантаження, а в основу їх виділення нам здалося доцільним покласти критерій логічної завершеності й відокремленості

висловлювання як одиниці мовного спілкування, розробленого в межах теорії мовних жанрів М. М. Бахтіна[xl]. При цьому поділі ми в першу чергу орієнтувалися на зміну мовних суб'єктів (інтерв'юера й інтерв'ююємого) й адресність як конститутивні ознаки висловлювання, за яких кожний нарративний сегмент являє собою відповідь на “приховане” запитання, тобто запитання, яке, за думкою оповідача, повинен був би поставити дослідник.

Ширші інтерпретативні можливості пропонує контекстуальний аналіз усного свідчення, відповідно з якими визначається й аналізується екзистенціально–історичний контекст як світ об'єктів, станів і подій у минулому, про які говорить респондент; ситуаційно–соціокультурний контекст реального часу, в якому відбувається інтерв'ю, детермінований статусно–рольовими, статевовіковими, інституціональними стосунками, місцем і “культурним середовищем” спілкування й т. ін.; інтерпретативний контекст запровадження в науковий обіг інтерв'ю як історичного документа в ході написання конкретно–історичного дослідження.

Позначені нами підходи до аналізу інтерв'ю пояснювальний потенціал своїх можливостей реалізують на рівні “кінцевого продукту” — транскрибованого нарративного тексту. При цьому відкритим залишається питання нарративних трансформацій, тобто відокремлення нарративних операцій, які перетворюють “сирий матеріал” потенційно можливих історій інформанта в оповідний текст, вивчення логічної послідовності цих прийомів, і на цій основі виявлення загального й особливого у відборі оповідачем ситуацій, діючих осіб і їхніх характеристик, у розташуванні цих елементів у якомусь штучному порядку, що в свою чергу реалізується в презентації нарації — усно–історичному інтерв'ю. Можливості такого аналізу, на наш погляд, пропонує породжувальна модель нарративного конституювання Вольфа Шміта[xli], яка схематично виглядає так[xlii]:

Презентація нарації

Вербалізація й артикуляція

Нарація

Композиція

Історія

Відбір

Події

Тут події являють собою сукупність усіх реальних ситуацій, персонажів (діючих осіб) і дій в історичному минулому інформанта, які сформували його індивідуальний досвід і ідентичність, і для цієї сукупності характерна потенційно нескінчена деталізація і конкретизація, часове простеження в дальше минуле і внутрішнє дроблення. На підставі цих подій — одночасно реальних і опосередкованих суб'єктивним досвідом індивіда — відбувається відбір ситуацій, персонажів, дій та їхніх властивостей у певну історію, яка, на відміну від необмеженої кількості подій, має початок і кінець, що фіксують визначену кількість елементів подій і їхніх характеристик, про які інтерв'юований вирішив розповісти інтерв'юєру. При цьому слід враховувати, що ситуації, відібрані наратором в історію, яку він викладе в подальшому оповіданні, є не механічним добором елементів подій, а ментальним конструктором у відомості оповідача, який, осмислюючи свій минулий досвід, зводить його до тих небагатьох елементів, які створюють його історію.

Тут, однак, необхідно зробити одне суттєве уточнення. Запропонований аналіз наративного конституювання може бути застосований більшою мірою для проблемно-нاراتивного або

неструктурованого автобіографічного інтерв'ю, тобто в разі невтручання дослідника у власний виклад інформантом суб'єктивно значущих епізодів або елементів подій. У випадку конкретизації дослідником деталей, які оминули, відновлення уривків оповідань і уточнення змісту, який оповідач укладав у свою розповідь, як це, наприклад, передбачається в моделі Шютце–Розенталь, на другому етапі інтерв'ювання породжуюча модель наративного конституювання поступиться місцем аналізу співвідношення реконструкції автобіографічної ідентичності оповідача і його індивідуальної версії власного життя (див. вище).

Аналіз наративних трансформацій не дає відповіді на питання чому оповідач відібрав ті чи інші ситуації або тих чи інших діючих осіб для своєї історії, але дозволяє виявити як типові для даної групи інформантів образи, елементи подій і їхні характеристики, так і критичні, використовуючи термінологію Е. Гренді, значення “нормальних виключень” або “незвичайно звичайного”, що дозволяють розглядати екстремальні випадки як репрезентативні.

Трансформація подій в історію є також полем реалізації внутрішніх когнітивно дисонуючих або консонуючих регулятивів індивіда[6][xlііі], що при відборі того чи іншого елемента передбачає невідбір багатьох інших. Те, що не відібрали, не подали в історії як другому рівні наративної трансформації є не тільки неактуальним, але часто придушеним, витиснутим, таким, що не вписується в нормативні прийняті суспільством стандарти спогадів, формуючи так звані “наративні блокади” в інтерв'ю. Алістер Томсон, який вивчав саме цей феномен витиснених спогадів, дійшов до образного висновку, що “пам'ять — це поле бою. Ми б'ємося з собою, формуючи в пам'яті певний образ нашого минулого досвіду і придушуючи інші, альтернативні спогади. Ми беремо участь у боротьбі різних точок зору на минуле, різноманітних спогадах про минуле — боротьбі, що розгортається в публічному просторі”[xlіv]. У свою чергу, старанна під час роботи з текстом фіксація подібних лакун дає можливість сформулювати запитання для “уточнюючого” етапу або проведення серії повторних інтерв'ю.

У моделі Шміда наступний рівень наративних трансформацій поданий саме оповіданням (нарацією) як результатом композиції — лінеаризації й перестановки епізодів історії всупереч їхньому природному хронологічному порядку[xlv], що активізує змістовий потенціал, закладений в історії. На цьому етапі закінчується процес формування змістовно–тематичної й інтенціональної спрямованості інтерв'ю на предметну сферу й можливості репрезентації особистісного досвіду, індивідуально сконструйовану й осмислену в свідомості оповідача дійсність.

Очевидно, що ця модель конституювання наративу відображає ідеальний, позачасовий генезис оповідання, що не піддається спостереженню на рівні трансформацій, але приводить до виникнення того єдиного доступного для аналізу кінцевого продукту — інтерв'ю–як–тексту, в якому і закладений найбагатший інтерпретативний потенціал усного свідчення. Що стосується виявлення зазначених рівнів, то воно є лише допоміжним засобом для наступних операцій, пов'язаних з аналізом тексту. Так, наприклад, відібрані для історії елементи дають підстави для аналізу подальших у наративі описів, оцінок, міркувань і декларацій оповідача (підкреслимо, що нарація не виключає дескрипції, а навпаки, припускає її для експозиції ситуацій, діючих осіб і самих дій[xlvi]) і класифікації наративних сегментів тексту за стилем оповідання (Шютце–Розенталь), або служать критерієм виділення змістових одиниць для кількісного контентаналізу[xlvii], тематичних домінант для синтагматичного й асоціативних груп для парадигматичного аналізу інтерв'ю.

Презентація нарації у вигляді історії, що артикулює, “звучить”, де задіяні паузи, інтонація, міміка, жести оповідача, семантично значно багатша, ніж написаний текст, і це є найважливішою особливістю усно–історичного свідчення і пов'язаних з нею труднощів інтерпретації. Процес переведення Звуку в Знак при транскрибуванні аудіозапису інтерв'ю наштовхується на проблеми, які складно вирішити, — як передати в

транскрипті інтонаційну варіативність оповідання, зміну швидкості й ритму мови, голосову модуляцію й особливу музичність усної мови, змістові акценти й маркери значень. Будь-який транскрипт неминує містити частку дослідницького суб'єктивізму, що аж ніяк не применшує достоїнства усної історії як методу історичного дослідження, а є його специфічною рисою, відкриваючи нові можливості інтерпретацій усного свідчення.

Зокрема – пошуку шляхів оптимального об'єднання в єдиний інтерпретативний простір обох рівнів трансляції усної історії – як акустичного і як текстового протоколів. Інтерпретативний потенціал цих двох рівнів рівновелико багатий і в той же час не порівняно різний, і спокуса відмови від використання Звуку під час роботи з транскрибованим текстом обкрадає й збіднює усне повідомлення.

Повнота аналізу усної історії, на наш погляд, можлива лише за умов комплексного використання цих двох протоколів, тим більше, що в низці випадків нарративного аналізу інтерв'ю певний просодичний компонент або паралінгвістичний елемент комунікації – інтонаційний контур, ритм і голосність мови, перериваючий або накладений на голос сміх, зітхання, плач – лежить в основі поділу тексту на деякі нарративні сегменти (див. вище).

Звичайно, графічні й літерні символи, що використовуються при транскрипті, – іноді вибрані дослідником довільно, частіше з урахуванням існуючих нотаційних систем^[xlviііі] – дуже „обважнюють” текст, роблячи його складним для цілісного читання, тому при друкуванні усних інтерв'ю різноманітність цих символів мінімізується до звичних оку трьох крапок, ком і тире. Під час підготовки до друку в цьому збірнику усних історій колишніх оstarбайтерів м. Харкова ми також гранично спростили символіку подання немовної інформації, дозволивши собі єдину редакційну правку – опускання незначних фрагментів інтерв'ю, що в тексті позначено знаком <...>.

Ще в 1968 році Костянтин Симонов відзначав, що «для того, щоб виробити якийсь погляд на війну, треба її знати. Для того, щоб сказати про неї правду, треба знати погляди різних людей, які брали участь у її подіях.

Ми ще маємо цю можливість. Якщо ми загубимо її, якщо ці люди підуть, то ми матимемо справу лише з документами, і наші пошуки наберуть іншого характеру. ...Ми станемо тим ближче до правди, якщо будемо розмовляти з людьми, які брали участь у війні, докопуючись їхньої індивідуальної правди, точки зору на війну, тобто до власної розповіді людини про те, що вона бачила, відчувала, переживала, як вона дивилась на речі, як вона вважала тоді, — це особливо важливо постаратися відновити — як вона вважала тоді!.. Мені здається, що необхідно якнайбільше знати про війну і шукати правду на схрещенні різних точок зору»[xlix].

Усні історії, що ввійшли до даного збірника, записані в 2003 році, їхні автори – колишні оstarбайтери, а зараз члени Харківського міського товариства жертв нацизму. Ці історії порівняно невеликі, тому що з самого початку передбачали розповідь про один, трагічний для цих людей досвід – примусове перебування в Німеччині в роки Другої світової війни. Враховуючи всю складність і неоднозначність цього досвіду, ми свідомо відмовилися від розгорнутих біографічних оповідей, передусім на прохання самих колишніх оstarбайтерів – адже будь-яке співробітництво у виробництві публічного спогаду можливо рівно настільки, наскільки велике бажання одного розповісти свою історію всім. Дослідницька позиція стриманої прихильності й сприйнятливого невтручання дозволила побачити кожную історію такою, якою вона створювалась оповідачем самотійно – без структурованого питальника, з власними асоціативними рядами і зв'язками, з повільним, часом надзвичайно важким пошуком слів для опису того, від чого довгі роки відверталось суспільство, не бажаючи прийняти і зрозуміти особистий біль одного й історичність образи гідності багатьох. Ми також категорично відмовилися від структурованого питальника і порівняння отриманих відповідей на стандартизовані запитання, тому що, на нашу думку, інтерв'ю-спогад знаходиться поза імперативом вимірної порівнянності – їхній асоціативний характер робить порівняним зміст, але не форму його запитання.

Звичайно, досліджуючи феномен примушування до праці, тільки усними свідченнями обмежитися не можна, і існуючий величезний масив документів з історії українських остарбайтерів ще чекає на своїх дослідників. Але, визначаючи предметом історичного дослідження суб'єктивний досвід людини, систему значущих для неї значень і змістів – у зв'язку з цим не можна не навести відоме висловлювання А. Портеллі про те, що „те, у що вірять інформанти, тією ж мірою становить історичний факт (факт того, що люди в це вірять), що й подія, яка трапилася реально”[1] – ми можемо проаналізувати ці повідомлення з метою визначення їхніх характерних особливостей.

Ми вже звернули увагу на те, що в цілому, з небагатьма винятками, ці історії невеликі, що в першу чергу пояснюється, на наш погляд, особистою невпевненістю оповідача в інтегрованості власного спогаду в публічний простір. У результаті ми натрапили на відхилення від переказування або спотворення розповіді про події та особистісну участь у них при неможливості їх співвідношення із загальноприйнятими й ухваленими стандартами, тим більше, що такі стандарти, внаслідок більш ніж півстолітньої відсутності подібної тематики в метанаративній структурі тоталітарного дискурсу радянської доби, не завжди існують. Збережене побоювання перед публічним відтворенням власного досвіду породило й так звану „нарративну редукцію” – свідоме зменшування, знижування значущості тих чи інших подій або дистанціювання від них, часткове чи повне, а пошук „попереднього висловлювання”[7] – деяку заплутаність і нелогічність розповіді.

В статті „Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення”[11] ми вже відзначали, що ґрунтуючись на теорії висловлювання як одиниці мовного спілкування, можна пояснити і нерівномірну тривалість опису події, явища або процесу в оповіданнях колишніх „остарбайтерів”. М. Бахтін, визначивши однією з конститутивних ознак висловлювання його зверненість до когонебудь (або „адресність”), писав, що людина, коли говорить, завжди враховує

апперцептивний фон сприйняття (або відповідного розуміння) його мови адресатом – наскільки він обізнаний у ситуації, чи володіє він спеціальними знаннями в якій-небудь галузі, які в цілому його погляди, переконання і упередження, симпатії та антипатії[lіi]. Цим можна пояснити, чому зустрічаються в наших усних свідченнях і відтворюються з усіма подробицями деталі технічних процесів з виробництва якої-небудь заводської чи фабричної продукції (наділення дослідника необхідними знаннями), або довгий ряд особистих характеристик як рідних і близьких, так і нових, знайдених уже в Німеччині, знайомих (уведення дослідника в незнайому йому ситуацію).

Я работал... назовем слесарно-сборочный отдел... У нас кузня была. Рядом был цех, в котором делали детали какие-то из дюрали для самолетов, наверно, для гидросамолетов, ... Там станочки стояли – пневмопреса, клепали вот из этих уголков всяких, какие-то изделия именно для самолетов. Был механический цех, где были токарные станки, револьверные станки, сварочные работы. ... Автоген, и газосварка, и электросварка. И был чисто инструментальный цех, где слесаря делали штампы, матрицы и пуансоны. Там несколько человек – это хорошей квалификации слесаря лекальщики работали. Они делали вот эти матрицы, закаляли их в газовой такой печи и в масле... Вот такая операция была. (Г. А. Марченко).

Однак тривалість опису події в оповіданні у співвідношенні з тим, скільки часу він тривав у минулому, яку інакше ще називають „швидкістю оповідання”, можна пояснити, використовуючи розроблену в межах психологічної науки теорію „психологічного часу особистості”[lіiі]. Для нас важливою є наступна ідея авторів теорії – у структурі психологічного часу масштаб події визначається тим впливом, яке він, в уявленні людини, справляє на її життя в цілому, і на його основні сфери зокрема. Так, наприклад, розповідь про звільнення може зайняти декілька хвилин, у той час як осмислення окремої події, епізоду і випадку з уведенням до оповідання додаткових персонажів, аксіологічною інтерпретацією їхніх

вчинків з подальшою узагальнюючою експлікацією часто більш пролонговані. Звідси й основне зосередження уваги респондентів – колишніх „остарбайтерів” – на відтворенні неоцінного досвіду людських стосунків: дружби, любові, взаємовиручки і взаєморозуміння, чому, за визначенням, не було місця в нацистській системі придушення особистості.

У межах теорії психологічного часу особистості можна досліджувати і часові децентрації оповідання, які виявляються в зміщенні часового центру події, що описується на шкалі реального хронологічного часу в бік його віддалення (спроба забути, стерти з пам'яті, деактуалізувати) або наближення, коли респондент розповідає про що-небудь так, ніби воно реально відбувається в наш час. І знову йдеться про психологічну ціну, значущість і рівень впливу події як на оцінку минулого досвіду, так і на оцінку самого себе в цьому досвіді – власній ідентичності „остарбайтера” в її найважливіших складових: громадянській, етнокультурній, родинній, професійній та віковій.

Примушення до праці як такої сприймається колишніми примусовими робітниками як складова, але не визначальна частина здійсненого насильства над волею. Рабська, підневільна праця стоїть в одному ряді з насильницьким розлученням з батьками, рідними, друзями й подругами, з примусовою депортацією, поміщенням в незвичні побутові, соціальні й економічні умови й вимушеною спробою адаптації до них. Дуже образно сказала про це Зінаїда Іванівна Башлай:

Мы любили свою Родину. Мы были с ней разлучены, и мы от этого очень страдали. И только тот, кто это пережил, понимает, что это, наверное, хуже, чем голод. Когда меня особенно донимала тоска, я уходила в лес, плакала и кричала: «Мама, мама!»

<...> Мы были разлучены с родными, мы не имели никакой связи с ними, никакой переписки. Эта система, привлекая к себе для принудительного труда иностранных рабочих, не побеспокоилась о том, что нужно <...> людям обеспечить хоть какую-то связь с родными.

В усних свідченнях колишніх „східних робітників” звертає на себе увагу постійне оперування категорією „ми”, злиття власного досвіду з множинним досвідом інших людей: „нас гнали”, „ми їхали”, „нас розподіляли”, „ми жили”, „ми працювали” та ін. Тобто в даному випадку, для того, щоб стати предметом оповідання, досвід піддається узагальненню, а не індивідуалізації, як, наприклад, в усних розповідях ветеранів Великої Вітчизняної війни – учасників бойових дій.

Усні свідчення колишніх оstarбайтерів відрізняють і особливості змістових відтінків мови, які не передаються при написанні, втрачаються в транскрипції й аналізуються виключно при роботі з магнітофонним записом. Перш за все, це наявність нерегулярних граматичних пауз в основній частині оповідання – різної довжини і спонтанно розташовані у фразі, вони підкреслюють емоційність розповіді, в той час як вступна і заключна частини більш „епічні”, тобто характеризуються паузами, витриманими в одному ритмі.

При всій повторюваності образів, епізодів і обставин ці оповідання демонструють різноманітність реальних ситуацій, які часом важко навіть уявити і свідками яких вимушено ставали колишні оstarбайтери – від ненормативних сексуальних стосунків у жіночих бараках концентраційного табору до пошуку їжі серед сміття та відходів. Саме темі голоду і пошуку засобів до існування належить основне місце в розповідях про повсякденне життя колишніх східних робітників. Друге займає опис житлових умов, деталей побуту, розпорядку дня. Якщо виділити ті символи і центральні образи, навколо яких групуються окремі висловлювання, то крім сумно відомого супу з брукви, нар у бараках і одноманітної, виснажливої роботи слід назвати також товарні вагони, дерев’яні черевики і шматок синьої тканини з жовтими літерами „ОСТ”.

Маніпуляція фактичними деталями і хронологічною послідовністю подій, формуючи певний символічний контекст шляхом ставлення в центр оповідання певних центральних образів, які мають особливе психологічне значення, пам'ять виконує не тільки символічну, але й формальну функцію. У даному випадку мова йде про „горизонтальну” й „вертикальну” організацію пам'яті, де „горизонтальна” організація характеризує хронологічну послідовність дискретних подій, згрупованих навколо певних ключових фактів, а „вертикальна” розташовує ці події, починаючи з нижчого „особистісного” рівня до рівні чистої політики, міжнародних або дипломатичних відносин. У нашому випадку цікаві саме „вертикальні” зсуви в режимах пам'яті, коли окремі, значущі для респондента епізоди розкриваються в контексті вадливих воєнних або політичних подій:

Как получилось?... Понимаете, у них спальни – отдельно девочки, отдельно мальчики их спали. И у них почему-то было заведено... Так оно ж везде, знаете раньше наши жили люди обеспеченные и богатые. Горшки ночные стояли, я выносила, я мыла их. Вынесла два горшка и поставила в коридоре. А меня кто-то позвал, я поставила. Шел мальчишка, как дал, и оно разлетелось все по этому...

Вдруг приходит моя хозяйка, вся красная, и давай меня бить по щекам. Я не ожидала, так все хорошо было. И вдруг отакое вот... Ох...

И тут же она сейчас же – иди подавай, иди то, иди то, иди то...

Видимо плохие вести были со Сталинграда. Там уже начали бомбить, Польшу... Да! Да уже Германию стали американцы бомбить. Видно у них уже было такое настроение. Ну, я и получила. Потом я плакала целый день. (П. І. Єскина).

Специфічна в цих розповідях і оцінка місцевого німецького населення, особливо тих, з ким пліч-о-пліч протягом декількох років довелося працювати на фабриці, заводі, в сільському господарстві. Співчутливе ставлення „простих німців”, допомога, яка іноді межувала з самопожертвою, підтримка і солідарність у неприйнятті фашизму конструюють образ

„чужого” як „свого іншого” – при всьому контрасті не відірваного і сприйнятого з симпатією:

Что еще? О доброте людей? Не знаю, что сказать. Есть среди них отдельные такие, такие фашисты, что даже плюнуть не хочет тебе в морду. А есть такие, которые готовы все отдать. В общем, больше, чем половина людей относились к нам хорошо. Например, ко мне. Или я в рубашке родился... Я не слышал, чтоб меня кто-нибудь громко заставлял «Шнель, шнель арбайтен». Работал я обыкновенно, в силу своих мер и сил. Не перегружался. Это не у нас – чем больше работаешь, больше погоняют. Я там проработал столько – я ни разу не слышал, чтобы кто-нибудь сказал «Экономьте электроэнергию». Лампочки горят днем и ночью, никто не орет, никто не ругается. Я удивлялся, честно говорю. То кусочек хлеба кинут, то бутербродик кинут, то окурок кинут, то сигаретку кинут. Хорошие люди, хорошие. (В. С. Чернобаев).

Усні історії колишніх остарбайтерів, наведені в цьому збірнику, багато в чому не співпадають, а інколи й різко відрізняються від образів і формулювань, ухвалених офіційною історіографією. Але в них немає, на наш погляд, прагнення спростування загальноприйнятих версій минулого, розвінчування одних і прославлення інших, повалення старих і ствердження нових ідеалів, героїв і подвигів. Просто сприйняття звичайної людини, її ціннісні орієнтації, думки й переживання є іншим, відмінним від офіційного способом розповіді про війну, з іншою системою координат і іншим ракурсом, під яким сприймаються і згадуються події війни.

Звичайно, спогади одного не дають підстав для обґрунтованого узагальнення стосовно багатьох, і будь-яка розказана тут історія унікальна так само, як унікальне й неповторне життя кожної людини. Але враховуючи нерозривний зв'язок між індивідуальним досвідом і соціально-історичним контекстом, головна заслуга усної історії полягає у вивченні взаємообумовленої дистанції і зв'язку між ними, між офіційним і щоденним

дискурсом, між значущою для оповідача його правдою й узурпованим традиційною історіографією викладенням того, „як це було насправді”.

Над усною історією невблаганно володарює час: покоління людей, що йдуть з життя, забирають з собою і свої історії, і це безцінне джерело стає безповоротно втраченим. Згаяна радянськими істориками внаслідок ідеологічно нормованого права на пам'ять можливість широкомасштабного збирання усних свідчень сьогодні ще може бути компенсована об'єднанням інтелектуального потенціалу сучасних науковців у цій галузі історичних досліджень. І тут, за нашим переконанням, на першому місці повинна бути робота з організації, запису й аналізу усних інтерв'ю з представниками того покоління, яке пережило, безперечно, найтрагічнішу, найскладнішу й найсуперечливішу подію в історії всього ХХ століття – Другу світову війну: з тими, хто бився на її фронтах і з тими, для кого вона стала „іншою війною” – звичайним населенням окупованих територій і тилу, колишніми військовополоненими, в'язнями гетто й концентраційних таборів, колишніми примусовими „східними робітниками” – остарбайтерами. Долаючи анабіоз заколисуючого позитивізму, зриваючи рятувальний для тоталітарного минулого полог загальної безпам'ятті, ці історії дають можливість зрозуміти й прийняти місце й роль Звичайної Людини в Історії.

Література

[1] Під поняттям комеморації прийнято розуміти сукупність культурних форм, що сприяють підтримувannya пам'яті про події/особи/ідеї; під стратегією комеморації — процес підтримувannya пам'яті в часі, а під комеморативними рештками — матеріальні об'єкти, в яких зафіксована пам'ять.

[2] Теорія “культурної пам'яті” Я. Ассмана викладена і застосована на практиці в дослідженні І. В. Нарського “Життя в катастрофі: Будні населення Уралу в 1917–1922 рр.” (див. виноску 6), а також детально проаналізована в доповіді Б. І. Ровного “Інструменти дослідження колективної пам'яті:

можливості й спокуси” на конференції “XX століття й культурна пам’ять”, Челябінськ, 31 січня – 1 лютого 2004 р., збірник матеріалів конференції “Вік пам’яті, пам’ять віку. Досвід поводження з минулим у XX столітті” готується до друку.

[3] Коли окремих, одвічно індивідуальних спогад згодом конструюється через інституціоналізований процес організації таким чином, що стає згодом колективним.

[4] В Інтернеті назви й адреси національних асоціацій усної історії див. на сайті Міжнародної асоціації усної історії.

[5] Для проведення усно–історичних досліджень у залежності від питання, що вивчається науковцем, використовується п’ять основних видів інтерв’ю — біографічне, що в західній літературі має назву *life–story*, генеалогічне (*family–tree*), проблемне чи проблемно–нарративне (*single–issue*), щоденникове (*diary*), і групове (передусім *focus group discussion*).

[6] Згідно з теорією когнітивного дисонансу думки, переконання і припущення, що суперечать новій інформації, призводять до ментального конфлікту, і заради його уникнення людина вимушена переосмислювати свої “життєві настанови”, пристосовуючи їх до загальноприйнятих стандартів.

[7] За М. Бахтіним „попередні висловлювання” – це висловлювання свої чи чужі, „до яких його (оповідача – вставка наша, Г. Г.) подане висловлювання вступає в ті чи інші відношення (спирається на них, полемізує з ними, просто припускає, що вони вже відомі слухачу)”. – Бахтин М. М. Проблема речевих жанров // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С. 247.

[i] Хаттон П. История как искусство памяти. – СПб., 2003, С. 33.

[ii] Halbwachs M. *Les cadres sociaux de la mémoire*. – Paris, 1925; Halbwachs M. *The Collective Memory*. – New York, 1950; на російський мову перекладена і видана Хальбваск М. Соціальні класи і морфологія. – М., СПб., 2000.

[iii] Хаттон П. История... – С. 30.

[iv] Цит. по: Хаттон П. История... – С. 197.

- [v] См.: Assmann J. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. – München, 1999.
- [vi] Assmann J. *Op. cit.* S. 19; цит. по.: Нарский И. В. *Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917 – 1922 гг.* – М., 2001. – С. 429.
- [vii] Assmann J. *Op. cit.* S. 56.
- [viii] Nora P. *Les Lieux de mémoire*. – Paris, 1984 – 1992.
- [ix] Popular Memory Group. *Popular memory: theory, politics, method // The Oral History Reader / R. Perks, A. Thomson (Ed.)* – London, New York, 2002. – P. 75-87; A. Thomson. *Anzac memories: putting popular memory theory into practice in Australia // The Oral History Reader ...* – P. 300-311.
- [x] Томсон А. *Легенда об АНЗАКе: исследуя национальную мифологию и память в Австралии // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. Лоскутовой М. В.* – СПб, 2003. – С. 189-202.
- [xi] Див. наприклад Connerton P. *How Societies Remember*. Cambridge, 1989.
- [xii] Nora P. *Les Lieux de mémoire*. – Paris, 1984 – 1992.
- [xiii] Хаттон П. *История как искусство памяти*. – СПб, 2003.
- [xiv] Niethammer L. *Die postmoderne Herausforderung. Geschichte als Gedächtnis im Zeitalter der Wissenschaft // Geschichtsdiskurs Bd. 1. Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte / W. Küttler, J. Rüsen, E. Schulin (Hg.)*. – Frankfurt, 1993, S. 45.
- [xv] Докладніше див.: Бэрг М. П. *Устная история в Соединенных Штатах // Новая и новейшая история*. – 1976. – № 6. – С. 213-216; Урсу Д. П. *Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории*. – М.: Наука, 1989. – С. 3-32; Никитина Д. *Проблемы устной истории на VII международной конференции // История СССР*. – 1990. - № 6. – С. 210-216; Хубова Д. Н. *Устная история “Verba Volant”:* Методическое пособие. – М., 1997; Лоскутова М. В. *Устная история: Методические рекомендации по проведению исследования*. – СПб., 2002; Лоскутова М. В. *Введение // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост.,*

введение, общ. ред. Лоскутовой М. В. – СПб, 2003. – С. 5-31; Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003 и т. д.

[xvi] Тематичний огляд номерів журналу Oral History Review Асоціації усної історії США див.: Гринченко Г. Г. Устно-исторические исследования на страницах журнала “Oral History Review” (2001 – 2002 гг.) // Вісник Харківського національного університету. – 2003. – Серія “Історія”. – Вип. 35. – № 594. – С. 342-349.

[xvii] Див. наприклад: The Myths We Live By / Samuel R., Thompson P. (Ed.). – London, 1990; Tonking E. Narrating our Pasts: The Social Construction of Oral History. – Cambridge, 1992; Lummis T. Listening to History: The Authenticity of Oral Evidence. – London, 1987; Thompson P. The Voice of the Past. Oral History. – Oxford University Press, 2000; Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М., 2003.

[xviii] Томпсон П. Голос прошлого ... С. 15.

[xix] Томпсон П. Голос прошлого ... С. 23.

[xx] Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории... – С. 33.

[xxi] Evans G. E. The Days That We Have Seen. – London, 1975, p. 24.

[xxii] Томпсон П. Голос прошлого ... С. 175.

[xxiii] Томпсон П. Голос прошлого ... С. 88-123.

[xxiv] The Oral History Reader / R. Perks, A. Thomson (Ed.) – London, New York, 2002.

[xxv] Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. Лоскутовой М. В. – СПб, 2003.

[xxvi] Усна жіноча історія. Повернення. Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів – К., 2003.

[xxvii] Passerini L. Fascism in Popular Memory. – Cambridge, 1987.

- [xxviii] Portelli A. The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue – Madison, Wis., 1997.
- [xxix] Thomson A. Anzac memories: putting popular memory theory into practice in Australia // The Oral History Reader ... – P. 300-311.
- [xxx] Fraser R. Blood of Spain: The Experience of Civil War, 1936-39. – London, 1979.
- [xxxix] „Wir kriegen jetzt andere Zeiten.“ Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern / Niethammer L., von Plato A. (Hg.) – Berlin/Bonn, 1985. (Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet Band 3).
- [xxxixii] Сенявская Е. С. 1941-1945: Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование. М., 1995; Сенявская Е. С. Человек на войне. Историко-психологические очерки. М., 1997; Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. М., 1999.
- [xxxixiii] Сенявская Е. С. Человек на войне... Приложение 3.1. Программа историко-социологического обследования участников войны в Афганистане // С. 197-200; а також повні відповіді кількох респондентів на окремі питання див. Приложение 3.2. Выдержки из интервью с участниками Афганской войны // С. 201-227.
- [xxxixiv] Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – С. 357-369.
- [xxxixv] Блокада глазами очевидцев. Интервью с жителями Ленинграда 40-х гг. Составление, вступительная статья и комментарии Т. Ю. Ворониной, И. Е. Гусинцевой, В. В. Календаровой // Нестор № 6 (2001, №2). Ежеквартальный журнал истории и культуры России и Восточной Европы. Человек и война. Источники, исследования, рецензии. СПб, 2003. – С. 37-268.
- [xxxixvi] Див. наприклад: Макаров М. Основы теории дискурса. – М., 2003.
- [xxxixvii] Див. наприклад: Schütze F. Pressure and Guilt: The Experience of a Young German Soldier in World War II and its Biographical Implication // International Sociology. – 7/2-3. – 1992. – p. 187-208, 347-467; Rosenthal G. German War Memories: Narrability and the Biographical Functions of

Remembering // Oral History. – 19/2. – 1991. – p. 34-41; Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью // Хрестоматия по устной истории... – С. 322-355.

[xxxviii] Riessman C. Narrative Analysis. – Newbury Park, California, 1993.

[xxxix] Див. наприклад: Грил Р. Слушайте их голоса: два примера интерпретации устно-исторических интервью // Хрестоматия по устной истории... – С. 296-322.

[xli] Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми остарбайтерами Харківської області) // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. VI. – Харків-Київ: Критика, 2004. – С. 151-171.

[xlii] Schmid W. Die narrativen Ebenen „Geschehen“, „Geschichte“, „Erzählung“ und „Präsentation der Erzählung“ // Wiener Slawistischer Almanach. Bd. 9., 1982. – S. 83-110; Шмид В. Нарратология. – М., 2003.

[xliii] Шмид В. Нарратология... С. 181.

[xliv] Див. наприклад: Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / пер. с англ. – СПб., 2000.

[xlv] Томсон А. Легенда об АНЗАКе: исследуя национальную мифологию и память в Австралии // Хрестоматия по устной истории ... С.189.

[xlvi] Шмид В. Нарратология... С. 175-177.

[xlvii] Шмид В. Нарратология... С. 168-169.

[xlviii] Див. наприклад: Поршнева О., Поршнев С. К вопросу об атрибуции текстов записей солдатских разговоров С. З. Федорченко // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». №29. Июнь 2002 г., М., 2002. – С. 189-212.

[xlix] Макаров М. Основы теории дискурса... С. 106-117.

[l] Симонов К. Солдатские мемуары. Документальные сценарии. М.: Искусство, 1985. С. 301.

- [I] Портелли А. Особенности устной истории // Хрестоматия по устной истории... – С. 40.
- [Ii] Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення... С. 157-158.
- [Iii] Бахтин М. М. Проблема речевих жанров // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С. 276
- [Iiii] Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. – К., 1984.